

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 43: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2014

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0c83c3ef-20ae-4cc4-bd2b-a8d0defb6e6e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda s Glasinca

Aleksandar Jašarević
Doboj

I. Uvod

Kulturni kontakti predstavljaju važan faktor u razumijevanju socijalnih odnosa unutar jedne zajednice. Najeksplicitniji primjer kulturnih dodira u arheološkom kontekstu jeste pojava importovane robe. Najraniji tragovi importovane robe mediteranskog juga upravo su karakteristični za Glasinačku visoravan. Krajem 8. stoljeća¹ dolazi do uspona stočarske aristokratije na području Glasinca. Istaknuti pojedinci bili su u mogućnosti da mobilišu veće radne mase za izvođenje javnih radova, ali i da iskažu svoju moć putem posjedovanja prestižnih predmeta. Jedan od markera te nove vladajuće klase jeste i pojava importovanih metalnih setova o čemu će se dalje raspravljati u ovom radu. Dijelovi metalnih setova pronalazeni su isključivo u grobnim cjelinama, datovanim od 7. stoljeća do kraja 5. stoljeća. Pored toga što su karakterističan grobni inventar tzv. *horizonta kneževskih grobova*, od 5. stoljeća postaju i dio luksuznih ratničkih grobova glasinačkog područja.

Oko 40 km istočno od Sarajeva leži Glasinačka visoravan, prostrana polja s karakterističnom brdsko-planinskom klimom i vegetacijom. Njegovu južnu i sjevernu granicu čine planinski masivi Romanije i Kopita, dok se na istoku polja spuštaju sve do kanjona Drine. Veći broj polja, međusobno odvojenih brdima i četinarskim šumama, čini kompleks Glasinačke visoravni. Prostrani pašnjaci uglavnom pogoduju stočarenju, dok je sloj humusa dosta tanak i uslovi za zemljoradnju su dosta skromni. Veći broj izvora uglavno presuši tokom ljetnjeg perioda, jedino je

nešto župniji južni dio oko Ilijaka. Nadmorska visina iznosi preko 800 metara.²

Istorija arheologije Bosne i Hercegovine počela je na Glasincu prije više od 120 godina. Niko nije mogao ni da pretpostavi da će izgradnja puta preko Glasinačkog polja označiti i početak razvoja jedne mlade evropske discipline u Bosni i Hercegovini.³ Sistematska istraživanja na Glasincu započeta su 1888. godine s osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Naučni pioniri Č. Truhelka, F. Fiala, Đ. Stratimirović i M. Mandić dio svoje bogate istraživačke karijere posvetili su istraživanju glasinačkih humki. Istraživanja u susjednim regijama zapadne Srbije, sjeverne Crne Gore i Albanije ukazivala su na jedan prostor sa sličnom materijalnom kulturom, kasnije definisanom kao glasinačka kulturna grupa.⁴ S oko 2000 istraženih humki i tradicijom istraživanja starom više od stoljeća naša saznanja o socio-ekonomskim procesima na glasinačkom području u periodu starijeg gvozdenog doba su i dalje skromnih razmjera.

Ovaj rad posvećen je problematici importovanih metalnih posuda u grobovima glasinačkih poglavara starijeg gvozdenog doba. U toku posljednjih nekoliko decenija veći broj naučnih radova posvećen je ovoj temi.⁵ Uspostavljane su hronološke granice za pojedine grobne cjeline, primjenjivani različiti teorijski pravci u definisanju puteva importovanja i dalje sudbine predmeta među lokalnom aristokratijom. Najveći broj

² Човић 1976b, 269.

³ Isto.

⁴ Isto, 270.

⁵ Parović-Pešikan 1960, 21-33; Čović 1983, 147-152; Vasić 1983, 185-190; Teržan 1995, 89-91; Vasić 2003, 112-115.

¹ Sve godine i stoljeća dalje u tekstu odnose se na pr. n. e.

tih radova posvećen je kneževskim sahranama i pokušaju rekonstrukcije statusa pokojnika na osnovu tipoloških, kvantitativnih i kvalitativnih analiza pogrebnog materijala. Shodno tome da je prošlo skoro 3 decenije od prve sistematizacije zbirke metalnih posuda sa Glasinca, potrebno je napraviti jedan presjek s novijim radovima posvećenim problematici importovanih metalnih posuda.⁶

Broj importovanih posuda nije veliki, svi primjerci potiču s ranih iskopavanja krajem 19. stoljeća, tako da postoji mali broj podataka o samom kontekstu nalaza.⁷

Studija A. Benca i B. Čovića⁸ bila je prvi pokušaj sistematizacije velikog broja nalaza otkrivenih tokom istraživanja s kraja 19. stoljeća. U radu su definisani hronološki okviri za pojedine tipove nalaza i napravljena je djelimična klasifikacija materijala po grobnim cjelinama. Tom prilikom prezentovan je jedan broj metalnih posuda, prvenstveno iz kneževskih grobova.⁹ Pored opisa i hronološkog okvira, autori nisu ulazili u detaljnu raspravu o porijeklu metalnih posuda. Prvu sistematizaciju importovanog materijala s Glasinca dala je M. Parović-Pešikan¹⁰. Analiza materijala bila je ograničena takođe na kneževske grobne cjeline. Pored detaljnog opisa i analogija, uspostavljeni su i prvi okviri mogućih puteva importovanja. Za pojedine grobne cjeline M. Parović-Pešikan postavila je visoko datovanje, prvenstveno radi uspostavljanja direktnih analogija s italjskim i maloazijskim proizvodima.¹¹

Prvi uvid u cjelokupan inventar metalnih posuda s Glasinca, ali i zapadnog Balkana, dao je B. Čović. Sve posude prezentovane su po grobnim cjelinama, s crtežima i kratkim napomenama o kontekstu i datovanju.¹² Iste godine izlazi i rad R. Vasića o metalnim posudama u Jugoslavi-

ji.¹³ Za rad je značajno da je revidiran postojeći hronološki okvir, gdje su korigovani pojedini ranije uspostavljeni visoki datumi. Otkriće kneževski humki na području zapadne Srbije s bogatim nalazim importovanog materijala¹⁴ označilo je i drugačiji pristup u istraživanju starijih grobnih cjelina s Glasinca. Poslije djelimičnog prezentovanja nalaza iz kneževske humke u Pilatovićima,¹⁵ koji hronološki i tipološki odgovara nalazima iz kneževskih grobova s Glasinca, bilo je moguće jasnije govoriti o regionalnoj mreži trgovine i razmjene.

Detaljna revizija arheološkog materijala s Glasinca data je u ediciji *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V. B. Čović tom prilikom koriguje datovanje za pojedine grobne cjeline, dok za druge daje čvrste argumente zašto ostaje pri starijem datovanju.¹⁶ Iste godine objavljen je i značajan rad B. Teržan o početku gvozdenog doba na centralnom Balkanu. Autorka koriguje starije datovanje za pojedine grobne cjeline s Glasinca, a sve to je praćeno iscrpnim podacima i sigurnim analogijama.¹⁷ Poslije par godina uslijedila je detaljnija i još iscrpnija analiza metalnih posuda, s nekim novim pogledima na moguće porijeklo i puteve importovanja.¹⁸

U proteklih nekoliko decenija R. Vasić sa svojim brojnim radovima istakao se kao autoritet na polju starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana. Za nas je ovom prilikom bitno napomenuti njegovih par radova, u posljednjoj deceniji, koji se bave problematikom metalnih posuda i datovanja pojedinih grobnih cjelina s Glasinca¹⁹. Rasprava o hronološkim i teritorijalnim pitanjima na Glasincu još jednom je definisala stavove R. Vasića o datovanju pojedinih grobnih cjelina.²⁰ Čvrste argumente i jasne stavove donosi i u svojim kasnijim radovima.²¹

Naučne studije objavljene posljednjih godina uglavnom se sporadično bave problematikom importovanih metalnih posuda.²² S druge stra-

⁶ Lo Porto 1996, 14-17; Montanaro 2010a, 491-524; Montanaro 2007/08, 7-40; Nijboer 2008, 2-4; Sciacca 2008a, 5-19; Sciacca 2006/07, 281-292; Sideris 2006, 339-352; Tarditi 2006/07, 310-317; Triester 2007, 67-100.

⁷ Zahvaljujem se kolegama Andrijani Pravidur i Adnanu Busuladžiću koji su izašli u susret i dozvolili pregled zbirke metalnih posuda s Glasinca.

⁸ Benac / Čović 1957.

⁹ Isto, 12-16. Od kneževskih grobova jedino nije prezentovan grob XIII/1 s Ilijaka.

¹⁰ Parović-Pešikan 1960, 37-38.

¹¹ Isto, 21-23.

¹² Čović 1983, 147-151, Tab. XXXII-XXXIV.

¹³ Vasić 1983, 185, 188-191.

¹⁴ Ђукних / Јовановић 1966, 57-59; Palavestra 1984, 33-34.

¹⁵ Zotović 1985, 91.

¹⁶ Čović 1987, 591, 603, 613, 628-630.

¹⁷ Teržan 1987, 15-17.

¹⁸ Teržan 1995, 89-92.

¹⁹ Vasić 2002a, 15-17; Vasić 2003, 112-116.

²⁰ Vasić 2002b, 13-26.

²¹ Vasić 2003, 52-57; Vasić 2010, 110-111.

²² Od posljednjih radova treba istaći: Govedarica 2002, 318-325; Trachsela 2004, 169; Potrebica 2008; 2013; Gavranović

ne, definišu se novi istraživački pravci. Odnos domorodačke populacije s grčkim centrima i obratno jedna je od tema koja postaje široko popularna u arheologiji posljednjih par decenija, posebno s definisanjem novih teoretskih pravaca i pristupa. U domaćoj arheologiji na ovom polju svojim radovima istakli su se A. Palavestra²³ i S. Babić.²⁴

II. Analiza metalnih posuda

Patere

Distribucija rebrastih patera karakteristična je za rani horizont kneževskih grobova centralnog Balkana. Pri klasifikaciji se najčešće upotrebljavaju njemački nazivi *Zungenphiale* ili *Riefelschale*, dok se na engleskom govornom području koriste termini *ribbed bowl* ili *fluted bowl*.²⁵ Pri tipološkoj klasifikaciji u domaćoj literaturi sreću se nazivi rebraste ili narebrene patere ili jednostavnije zdjele s narebrenim trbuhom.²⁶

S glasinačkog područja poznata su tri primjerka, od kojih dva potiču s Glasinca, dok treći potiče iz groba 2. kneževske humke u Pilatovićima.²⁷ Iz starije grobne cjeline s Ilijaka, humke II/1, potiče prvi nalaz rebraste patere (Tab. I).²⁸ Patera je položena uz glavu pokojnika, u toku iskopavanja lobanja je bila dijelom u otvoru posude.²⁹ Forma je malih dimenzija, visine svega 5 cm, dok širina otvora iznosi 17,3 cm, konične S profilacije, s obodom blago povijenim ka spolja. Oko unutrašnjeg prstenastog udubljena radijalno je modelovano 30 rebara. Dno sa spoljne strane modelovano je u vidu ispupčenog prstena, ali je forma uvučena tako da nije predstavljala postolje patere.

Drugi primjerak potiče iz mlađeg kneževskog groba s Čitluka (Tab. II, Sl. 1). Patera predstavlja

jedinu bronzanu posudu iz humke I/5.³⁰ Forma je zdepastija i ima izraženiju S profilaciju. Visina je 8 cm, dok je širina otvora približno ista prvoj pateri i iznosi 17,5 cm. Takođe, oko modelovanog unutrašnjeg prstena radijalno su raspoređena 52 rebra. Dno je modelovano kao ispupčeni prsten u ovom slučaju kao postolje.

Svi autori koji su se bavili importovanim bronzanim posudama, uglavnom su za patere navodili par kratkih napomena. M. Parović-Pešikan smatra patere najranijim importom iz Etrurije, nastale prema bliskoistočnim prototipima. Datuje ih s kraja 8. i početka 7. stoljeća.³¹ Istog mišljenja su B. Čović³² i R. Vasić,³³ jedina razlika je u datovanju. Prema B. Čoviću, kneževski grob s Ilijaka II/1 pripada drugoj polovini 7. stoljeća,³⁴ što je datovanje i R. Vasića, prema kojem kneževski grob ne može biti stariji od polovine 7. stoljeća zbog pojave pojasne kopče s laticama.³⁵ Isto tako postoje razlike u datovanju grobne cjeline i patere iz Čitluka. Glavni oslonac u datovanju predstavljaju importovani nalazi knemida i gvozdene umba od štita iz istog groba kao i patera. Prema M. Parović-Pešikan, importovani predmeti pripadaju kraju 7. i početku 6. stoljeća.³⁶ B. Čović se opredeljuje za sredinu 6. stoljeća kao granicu kneževskog ukopa,³⁷ dok je R. Vasić sličnog mišljenja, s tim da treba pretpostaviti da je ukop stariji par decenija od sredine 6. stoljeća,³⁸ prvenstveno prema nalazu knemida.³⁹

Inventar groba 2. kneževske humke iz Pilatovića, pored raskošnog nakita lokalne provenijencije, sadržao je i importovane bronzane posude.⁴⁰ Rebrasta patera tipološki odgovara glasinačkim

³⁰ Isto, 134; Čović 1983, 149, Tab. XXXII, 12.

³¹ Parović-Pešikan 1960, 21-23.

³² Čović 1983, 148-149, 154.

³³ Vasić 1983, 186.

³⁴ Čović 1983, 148. U poglavlju o glasinačkoj kulturi u ediciji Praistorija jugoslovenskih zemalja, B. Čović koriguje svoje datovanje prema kojem grobna cjelina sada pripada fazi IVb (Čović 1987, 591), što je i prvobitno datovanje M. Parović-Pešikan (Parović-Pešikan 1960, 23). Ovo datovanje podržao je i B. Govedarica u svom radu o kneževskim grobovima na centralnom Balkanu (Govedarica 2002, 318).

³⁵ Vasić 2002b, 16; Vasić 2010, 110; Tešamann 2004, 144-145; Blečić Kavur / Miličević Capek 2011, 46-52.

³⁶ Parović-Pešikan 1960, 24.

³⁷ Čović 1979, 157-158; Čović 1983, 149; Čović 1987, 613.

³⁸ Vasić 2002b, 21.

³⁹ Vasić 1982, 12. Knemide iz Čitluka, na osnovu rupica za pričvršćivanje i plastično samo naznačene muskulature, spadale bi u rani oblik prve polovine 6. stoljeća.

⁴⁰ Zotović 1985, 91.

2011, 158. Izuzetak je studija M. Blečić Kavur i B. Kavur koja se iscrpno bavi problematikom importovanih zvonolikih situla i čaša 5. i 4. stoljeća na centralnom i istočnom Balkanu (Blečić Kavur / Kavur 2010, 59-68).

²³ Palavestra 1990, 149-160; 1984; 1995, 35-50.

²⁴ Babić 2001, 84-87; 2002, 71-81; 2004; 2008, 79-84; Palavestra / Babić 2003, 204-206.

²⁵ Sciacca 2005, 12; Vasić 1983, 186.

²⁶ Parović-Pešikan 1961, 21; Čović 1987, 591.

²⁷ Zotović 1985, 91.

²⁸ Fiala 1895, 6; Čović 1983, 148, Tab. XXXII, 3.

²⁹ Fiala 1893, 721.

primjercima, s tim da ostali grobni inventar ukazuje na mlađe datovanje. Prema M. Zotoviću, sahrana kneginje pripada periodu kasne glasinačke IVb faze, dok R. Vasić datuje par decenija prije s prelaza 7. na 6. stoljeće.⁴¹

Narebrene patere jedne su od prvih objekata orijentalizirajućeg perioda na području južnog Mediterana.⁴² Patere postaju široko popularne na Bliskom istoku počev od 9. stoljeća i neoasirskog perioda. Tokom istog perioda počinje i njihova distribucija na susjedne regije Urartu, Iran, Palestinu, Sjevernu Siriju i Frigiju. Morfološki i stilski one pripadaju istom tipu, s manjim regionalnim odstupanjima u pogledu debljine horizontalnih rebara i zakrivljenosti oboda.⁴³ U 8. stoljeću dolazi do većeg broja prisustva feničanskih i eubejskih trgovaca u Tirenskom moru, što za rezultat ima povećan broj importovanih predmeta, prvenstveno registrovanih na etrurskim nekropolama tog perioda.⁴⁴

U istom periodu dolazi do konsolidacije diplomatskih odnosa, kao i trgovačkih veza, što je prema F. Sciaccu uslovalo pojavu bogatog aristokratskog sloja.⁴⁵ Preko 300 rebrastih patera, što importovanih, što imitiranih, pronađeno je na prostoru Italije, mahom u bogatim grobnim cjelinama od posljednje četvrtine 8. stoljeća do polovine 7. stoljeća.⁴⁶ Patere su u etrurskim grobovima isključivo polagane kao prestižno dobro, nezavisno od pola ili starosti pokojnika. Njihova uloga nije toliko povezana s ostalim dijelovima metalnog seta i konceptom rekonstrukcije posmrtnog banketa.⁴⁷ U 51% slučajeva javljaju se u sklopu ostalih dijelova metalnih setova, dok se u samo 6% javljaju kao izolovani recipijenti.⁴⁸ Za razliku od njihovog funerarnog karaktera u Etruriji, u Grčkoj su patere uglavnom pronalazene u svetišlima i predstavljaju zavjetne darove ili libacijske posude. Primjerci iz Perahore, Argosa i Samosa najvjerojatnije pripadaju sirijskim ili

asirskim radionicama, a isti je slučaj i s nalazima s Krita⁴⁹.

S preko 300 nalaza s nekropola nesumnjivo je da predstavljaju normativni dio luksuznih etrurskih sahrana. Shodno tome, P. H. G. Howes Smith, a kasnije i F. Sciacca izradili su detaljnu tipologiju i hronologiju rebrastih patera, ne samo za nalaze s područja Italije, već čitavog Mediterana (Sl. 1).⁵⁰ Prve importovane asirske patere potiču iz groba 575. s nekropole Pontekagnano, iz ratničkog groba 600. u Osteriji, groba 19M iz Narsije i grobnice 201. iz Tridentea.⁵¹ Morfološki glasinačke patere pripadaju tipu C prema hronologiji F. Sciacca⁵² ili grupi 5. prema Howesu Smithu.⁵³ Odlika ove grupe je izraženija S profilacija, blago povijen obod ka spolja i manja visina, kao i sama zapremina posude.⁵⁴ Ova grupa patera prilično je homogena i ukazuje na postojanje jednog modela, kanona produkcija. Nije isključena ni mogućnost putujućih majstora ili orijentalnih imigranata za rane proizvode s prostora Etrurije.⁵⁵

Lokalna proizvodnja patera inspirisana je uvoznim modelima i postojalo je nekoliko centara njihove proizvodnje počev od druge četvrtine 7. stoljeća.⁵⁶ Distribucija sjevernoetrurskih tipova 8-10 prema Howesu Smithu ukazuje na postojanje radioničarskog centra u Vetuloniji, dok je sigurno na prostoru južne Etrurije bilo nekoliko centara. Za primjerke iz grobnice Regolina Galassi iz Červeterija može se pretpostaviti sa sigurnošću da su proizvedeni na licu mjesta.⁵⁷ Moguće da centre treba tražiti još u Vulčiju i/ili Pontekagnanu.⁵⁸ Lokalne patere imaju izrazitiju S profilaciju, dublji rezervoar i manji broj modelovanih rebara. U Veiu je dokumentovana i keramička verzija patera iz groba 1086. s nekropole Cesalal del Fosso. Veličina, profilacija i broj rebara uglavnom su uslovljeni teritorijalno,

⁴¹ Vasić 2003, 121.

⁴² Howes Smith 1984, 73.

⁴³ Isto, 75. Za detaljnije regionalne karakteristike bliskostičnih tipova pogledati kod Howes Smith 1984, 75-80.

⁴⁴ Sciacca 2008b, 58.

⁴⁵ Sciacca 2008a, 6. Kritiku ovog koncepta pogledati dalje u poglavlju Poglavarstvo starijeg gvozdenog doba.

⁴⁶ Sciacca 2005, 395.

⁴⁷ Isto, 298-299.

⁴⁸ Isto, 302.

⁴⁹ Isto, 21-22, 430. Na području Grčke nije registrovana lokalna produkcija ovoga tipa posude.

⁵⁰ Howes Smith 1984; Sciacca 2005. Primjerci s Glasinca samo se sporadično spominju kod P. G. Howes Smith, dok ih F. Sciacca nije uzeo u razmatranje u svojoj studiji.

⁵¹ Sciacca 2008a, 6; Howes Smith 1984, 100.

⁵² Sciacca 2005, 339-340.

⁵³ Howes Smith 1984, 83-84.

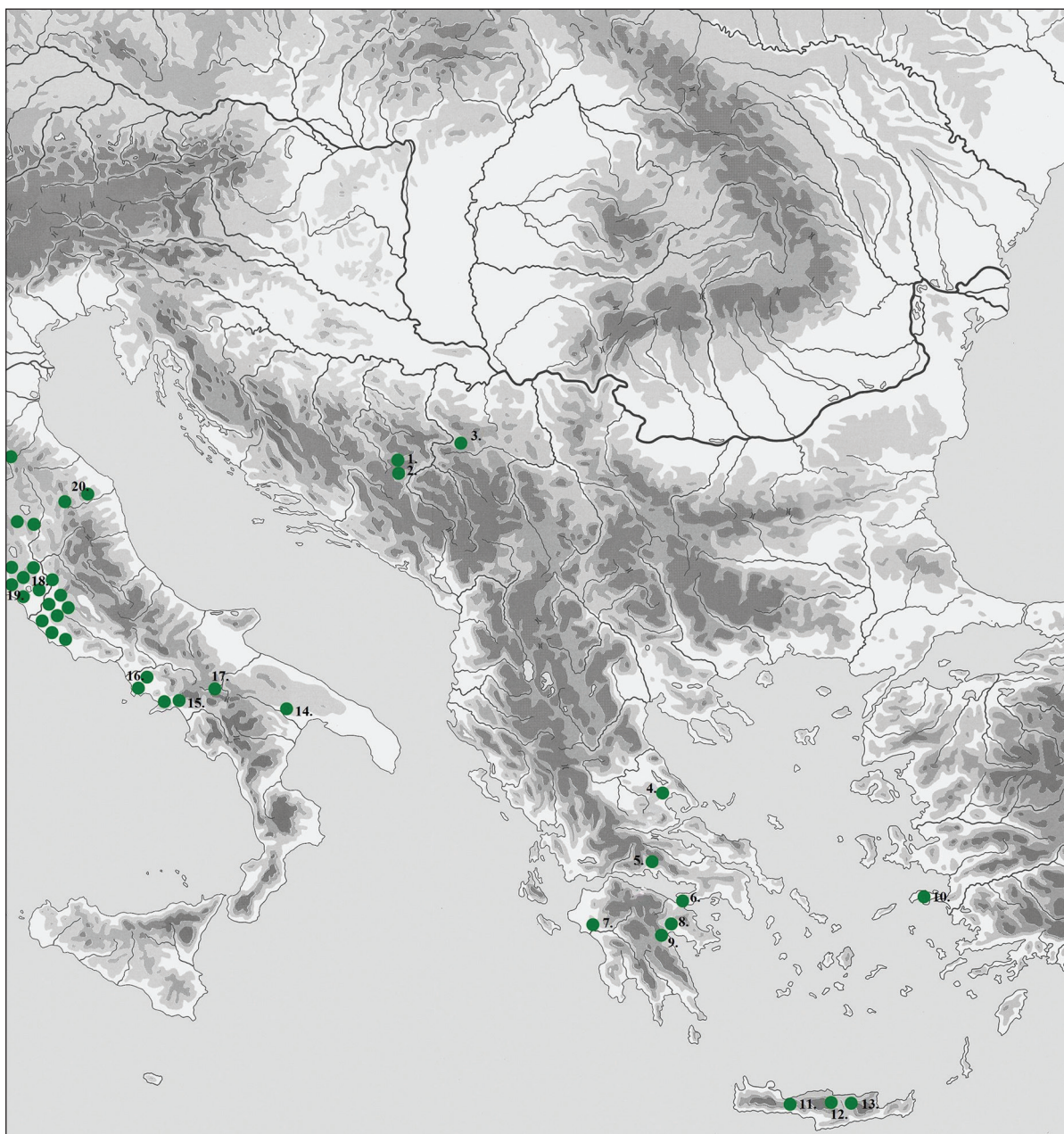
⁵⁴ Isto, 84.

⁵⁵ Sciacca 2005, 396.

⁵⁶ Isto, 20.

⁵⁷ Isto, 18.

⁵⁸ Isto, 18.

Sl. 1. Distribucija rebrastih patera (prema Sciacca 2005, dopunjeno s Vasić 2002); 1: Čitluci, 2: Ilijak, 3: Pilatovići, 4: Feres, 5: Delfi, 6: Perahora, 7: Olimpia, 8: Argos, 9: Tirins, 10: Samos, 11: Elefterna, 12: Andron, 13: Knosos, 14: Altamura, 15: Pontecagnano, 16: Cuma, 17: Bisacia, 18: Palestrina, 19: Cerveteri.

tj. određenim radioničarskim krugovima.⁵⁹ Ovo je dobar pokazatelj da rebraste patere s Ilijaka i Čitluka nisu proizvod iste radionice. Vremenska distanca između kneževskih ukopa može da sugerise i drugi način distribucije, tj. nabavke, ali sasvim sigurno nije riječ o istoj radionici. Slični primjerci evidentirani su na etrurskim nekropolama Praeneste, grobnice Barberini i Kastelani,

zatim nalazi iz Červeterija grobnice Regolini Galassi, grobnice 926. i 928. s nekropole Pontecagnano i iz grobnice 3 s nekropole Fabriano.⁶⁰ Grupa 5. datovana je u prvu polovinu 7. stoljeća.

⁵⁹ Sciacca 2008a, 8.

⁶⁰ Howes Smith 1984, 83-84. Lokaliteti na kojima su registrovane patere su: grobnica Regolini Galassi, 11 patera, po četiri iz grobnica u Červeteriju i Bernardini, tri iz Berberinija kod Palestrina, 5 iz groba 3. Santa Maria del Campo u Fabriano i po jedna iz grobnice 926. i 928. u Pontekagnanu te jedna iz groba 4. u Narsiji (Montanaro 2010b, 494).

Za ovu grupu zanatski centri su najvjerovatnije bili na području južne Etrurije ili Kampanje. Mogući pokazatelj porijekla glasinakih patera bila bi veličina, jer su uglavnom manje patere pronađene u Preanestiju,⁶¹ ali zbog malog broja nalaza sa samog lokaliteta najvjerovatnije da ne možemo računati na postojanje lokalne radionice.

Većina posuda ima promjer 15-20 cm, prilagođen držanju posude na dlanu. Međutim, ne treba pretpostaviti da su patere služile samo za alkoholno piće. Patera Ca3 u grobnici XVI s nekropole Capena bila je ispunjena sjemenkama raži, dok je patera VU1 iz groba Carro di Vulci bila ispunjena lješnjacima.⁶² Znači, njihova funkcija mogla je biti i u okviru konzumiranja čvrste hrane i kao takve često su bile uključene u ostale dijelove simpozijastičkog seta (Pontekagnano grobnica 575, Calatia grobnica 201, Vetulonia: grobnica del Duce II, I Circolo delle Pellicce II e III, Circolo del Monile d'Argento II, Circolo della Navicella).⁶³

Posude na Bliskom istoku takođe su nalažene u kontekstu najbogatijih sahrana, npr. primjerci iz Luristana ili kraljevske grobnice u Halafi, dok je njihovo prisustvo na kraljevskom dvoru u Ninivi usko povezano s kraljevskom gozdom (Sl. 7).⁶⁴ Najvjerovatnije da feničanski trgovci ovu vrstu robe u Italiji predstavljaju kao „kraljevske darove“ i kroz ceremonijalnu razmjenu i darivanje uspostavljaju diplomatske odnose s lokalnim dinastima. Lokalni etrurski dinasti nisu znali ili nisu bili zainteresovani za kompleksne vjerske obrede istočnih populacija, ali to nije predstavljalo ograničenje da paterama daju novu funkciju i značenje u već postojećim socio-religijskim okvirima.⁶⁵

U toj inicijalnoj fazi importa, patere su bile ograničene samo na dinaste određenih zajednica. Od početka 7. stoljeća, kada počinje njihova lokalna proizvodnja, postaju karakterističan dio prestižnih predmeta šireg aristokratskog sloja. Ovo je sasvim sigurno pomoglo u procesu definisanja socijalnih odnosa i stvaranja pojedinih normi u sahranjivanju kod elite.⁶⁶

Distribucija i proizvodnja rebrastih patera u Etruriji traje do sredine 7. stoljeća, kada izlaze iz mode.⁶⁷ Nema dokaza da su apulske, daunijske ili čak grčke kolonijalne radionice ikad proizvele ovaj tip posude. Njihova upotreba i distribucija postaje jedna od glavnih karakteristika orijentilizirajućeg perioda u Etruriji i označila je, između ostalih predmeta, period jačeg trgovačkog uticaja istočnog Mediterana.

Baseni

Bogatstvo kneževskog groba iz humke II/1 s Ilijaka upotpunjavao je i nalaz bronzanog basena (Tab. I). Basen je stavljan pored nogu, bliže bokovima pokojnika, dok je u basen bila položena bronzana kotila.⁶⁸ Drugi basen pripada grobnoj cjelini kneževskog groba s Osova (Tab. II, Sl. 2).⁶⁹ Tačan položaj basena iz kneževske humke II/1 nije poznat. Tipološki oba basena pripadaju širokoj grupi perlastih basena.

Kada govorimo o basenima, moramo razumjeti da se radi o proizvodu koji je široko rasprostranjen, kako geografski tako i hronološki, pa se shodno tome javljaju u više tipova. Bronzani baseni s perlastim obodom čine tipološki različitu grupu nalaza, s tradicijom proizvodnje od treće četvrtine 8. stoljeća do prve polovine 5. stoljeća.⁷⁰ Na prostoru Italije poznato je preko 550 bronzanih basena, dok daleko manji broj potiče s Balkana i centralne Evrope (Sl. 2).⁷¹ Najraniji baseni s perlastom ornamentikom javljaju se tokom druge polovine 8. stoljeća ili krajem IIB2 i početkom IIB3 Vilanova faze starijeg gvozdenog doba.⁷²

Primjerak s Ilijaka spada u najrašireniji tip koji se javlja na prostoru Italije tokom orijentilizirajućeg perioda. Prema tipologiji D'Agustina spada u kategoriju C, široko datovanu od druge četvrtine 7. stoljeća pa do kraja 6. stoljeća.⁷³ Najveća koncentracija, kao i moguće zanatske radionice, javljaju se na prostoru Červeterija i Vetulonije, međutim nije isključena ni njihova kam-

⁶¹ Howes Smith 1984, 103.

⁶² Sciacca 2005, 436.

⁶³ Isto, 434.

⁶⁴ Isto, 426.

⁶⁵ Isto, 434.

⁶⁶ Isto, 435.

⁶⁷ Howes Smith 1984, 104.

⁶⁸ Fiala 1983, 720-723; Čović 1983, 148. Tab. XXXII, 2.

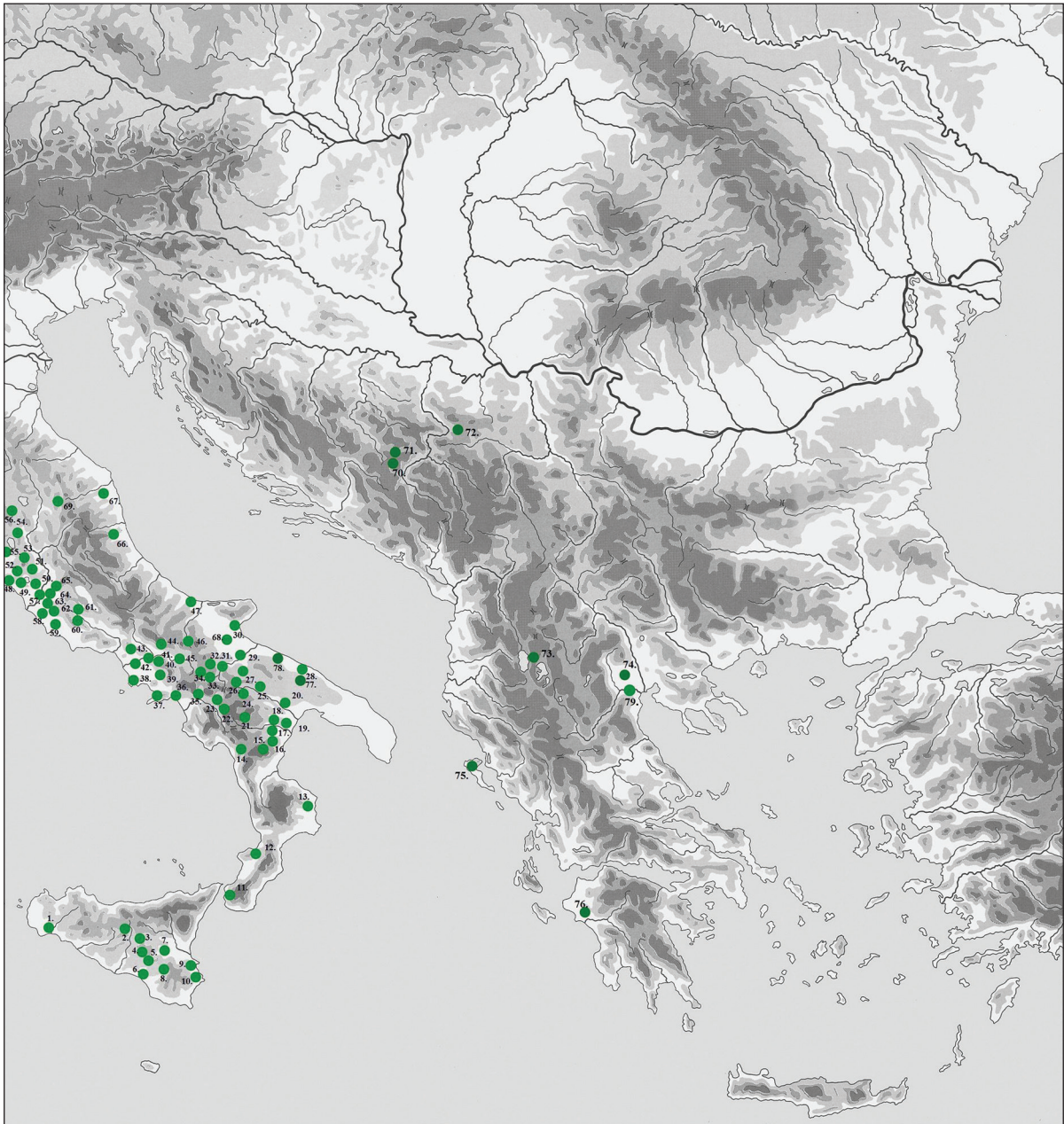
⁶⁹ Fiala 1899, 39; Čović 1983, 149. Tab. XXXII, 10.

⁷⁰ Albanese Procelli 2006, 307.

⁷¹ Isto.

⁷² Albanese Procelli 1985, 186.

⁷³ Isto 1985, 191. Pojedini primjerci javljaju se čak i ranije, kao što je nalaz sa sirakuške nekropole Fusco, grobnica 219. Primjerci s područja Rutilijana datuju se kroz čitavo 6. stoljeće (Tarditi 1996, 20; D'Ercole 2002, 242).

Sl. 2. Distribucija perlastih basena (prema Albanese Procelli 1985, dopunjeno s Pare 1989; Tarditi 1996);
 1: Selinunte, 2: Monte Chibbo, 3: Terravecchia di Cuti, 4: Sabucina, 5: Montagna di Marzo, 6: Gela, 7: Morgantina,
 8: Caltagirone, 9: Megara Hyblaea, 10: Siracusa, 11: Reggio Calabria, 12: Vibo Valentia, 13: Strongoli, 14: Rivello,
 15: Episcopia, 16: Chiaromonte, 17: Roccanova, 18: Alianelio, 19: Pisticci, 20: Monte Scaglioso, 21: Armento,
 22: Sala Consilina, 23: Atena Lucana, 24: Serra di Vaglio, 25: Irsina, 26: Oppido Lucano, 27: Banzi,
 28: Noicattaro, 29: Canosa, 30: Manfredonia, 31: Lavello, 32: Melfi, 33: Ruvo del Monte, 34: Cairano, 35: Buccino,
 36: Pontecagnano, 37: Castellamare di Stabia, 38: Cuma, 39: Nola, 40: Suessula, 41: Calatia, 42: Capua, 43: Cales,
 44: Telese, 45: Caudium, 46: Casalbore, 47: Termoli, 48: Cerveteri, 49: Veio, 50: Capena, 51: Narce, 52: Trevignano,
 53: Civita Castellana, 54: Orvieto, 55: Bolsena, 56: Chiusi, 57: Roma, 58: Casili di Decima, 59: Satrico,
 60: Caracupa, 61: Valvisciolo, 62: Albano Laziale, 63: Laurentina Acqua Acetosa, 64: Preanesti, 65: Osteria dell
 Osa, 66: Camovalano, 67: Grottazzolina, 68: Ortona, 69: Colfiorito, 70: Ilijak, 71: Osovo, 72: Pilatovići,
 73: Trebenište, 74: Archantico, 75: Krf, 76: Olimpia, 77: Necropoli l'Omba, Rutigliano, 78: Purgatorio, Rutigliano.

panska provenijencija.⁷⁴ Manji baseni uglavnom su pronalazeni na navedenim lokalitetima, dok nalaz iz Kume s prečnikom preko 40 cm ukazuje na lokalnu proizvodnju, što može da sugeriše i na porijeklo sicilijanskih primjeraka.⁷⁵

Osovski primjerak spada u mlađu grupu basena, tip D prema tipologiji D'Agustina. Karakterističan je za kraj 7. i prvu polovnu 6. stoljeća. Analogije nalazimo u primjercima sa sirakuške nekropole Fusko, kao i primjerku iz Izidine grobnice u Etruriji.⁷⁶

Presudan uticaj u proizvodnji i distribuciji bronzanih perlastih basena imaju etrursko-kampanske radionice.⁷⁷ Tokom ovoga perioda Daunija sa svojom jakom lokalnom aristokracijom postaje široki uvoznik importovanih metalnih posuda. Broj perlastih basena javlja se u većem broju na nekropolama u Kanosu, Minervi Lavalu i Kupoli.⁷⁸ Centar proizvodnje glasićkih primjeraka treba tražiti među etrursko-kampanskim radionicama 7. stoljeća, možda Pontakagnanu ili južnoj Etruriji, Červeteriju.⁷⁹ Nesumnjivo da bi Apulija ili pak Daunija predstavljala teritoriju s koje je materijal importovan na istočnu obalu Jadrana, a zatim i na Glasinac. Tokom 7. stoljeća Kanos-Topičeli je najvjerovatnije lokalitet koji kontroliše transjadransku trgovinu. Dokaz ovome su i nalazi sub-geometrijske daunijske keramike na istočnoj obali Jadrana, kao i pojava različitih dijelova nakita i ornamenata.⁸⁰

Takođe u istom periodu tokom 7. i prve polovine 6. stoljeća iz etrurskih centara importovani su i perlasti baseni na područje centralne Evrope: Ludvisburga, Hundersingena i Purgena. Primjerak iz Purgena pokazuje odlike grčkih kolonijalnih zanatskih centara, a put importovanja je dosta upitan.⁸¹

⁷⁴ Albanese Procelli 1985, 191.

⁷⁵ Isto, 191.

⁷⁶ Isto, 192; Albanese 1979, 7. Pored najčešće korišćene D'Agustinove tipologije, neophodno je spomenuti i noviju tipologiju M. Albanese Procelli. Prema njoj, grupa perlastih basena podijeljena je na dvije osnovne grupe A i B, na osnovu dimenzije i ornamentike. Glasićki primjerci spadaju u grupu B, u tzv. *tip Vulci*, basene većih dimenzija koji su karakteristični za područje južne Etrurije (Albanese Procelli 2006, 307, 317).

⁷⁷ Montanaro 2007/2008, 23-24; Albanese Procelli 2012, 3.

⁷⁸ Montanaro 2007/2008, 23.

⁷⁹ Pare 1997, 267.

⁸⁰ Montanaro 2007/2008, 22; Barbarić 2010, 161, 164-165; Glogović 1979, 68-69.

⁸¹ Pare 1989, 444-445.

Nalazi bronzanih basena govore o dvije sfere njihove upotrebe: onoj privatnoj, utilitarnoj – riječ je o primjercima pronalazanim u pogrebnom kontekstu, i sakrali konceptu – basenima koji su pronalazeni kao zavjetni darovi u hramovima, npr. sakrala ostava iz Bitalemia sa Sicilije. U pogrebnom kontekstu javljaju se podjednako i u muškim i ženskim sahranama, takođe pored kremiranih i inhumiranih pokojnika, i nisu isključivo vezani za kneževske sahrane.⁸² Upotreba bronzanih basena nije samo ograničena na korišćenje tokom banketa. Pojedini primjerci služili su za kuvanja i spremanje hrane, ali i za pranje, dok su dokumentovani i primjerci koji su služili kao urne.⁸³

Fiale

Fiale spadaju u najčešći oblik posuda koji se javlja u ahemeneidskoj toreutici, većina njih su predstavljene u vidu omfalos fiala, s različito dekorisanim tijelom.⁸⁴ D. E. Strong napravio je podjelu omfalos fiala na dve osnovne kategorije: grčki i ahemeneidski tip.⁸⁵ Razlika je prvenstveno morfološka – ahemeneidske fiale imaju povijen obod ka spolja i S profilaciju, dok grčke imaju ravno zasječen obod i blago koničnu profilaciju.⁸⁶ Grčke verzije fiale postaju popularne tokom 6. stoljeća i raširile su se na područje Makedonije, Italije, Sicilije i sjevernih krajeva Balkana.⁸⁷ Već od 6. stoljeća pa do ranog 5. stoljeća postojale su u Korintu i na drugim mjestima u kontinentalnoj Grčkoj radionice koje su kopirale persijske, frigijske i lidijske toreutičke proizvode. Tokom 5. stoljeća centri se pomjeraju na sjever u Makedoniju, gdje počinje masovnija proizvodnja imitiranih persijskih proizvoda.⁸⁸ Trakijske fiale od plemenitih metala najvjerovatnije pripadaju persijskim radionicama lociranim u Egejskoj Trakiji ili na Pontu.⁸⁹

Gravirane figuralne predstave na metalnim posudama dosta su rijetka pojava u starijem gvozdenom dobu centralnog Balkana. Ovoj grupi pripadaju samo dvije fiale iz Brankovića i

⁸² Albanese Procelli 1985, 179.

⁸³ Isto, 192-196.

⁸⁴ Sideris 2006, 342.

⁸⁵ Strong 1966, 76. fig. 20.

⁸⁶ Isto, 77; Стойчев 2009, 11.

⁸⁷ Sideris 2006, 342.

⁸⁸ Isto, 347.

⁸⁹ Isto, 342.

Potpečina na Glasincu (Tab. III, Sl. 5). Obje fiale pripadaju istom tipu s istom dekoracijom. Primjerak iz Brankovića nađen je u humci V/1,⁹⁰ bez bližih podataka o konstrukciji ili broju sahranjenih pokojnika. Od fiale sačuvano je samo 5 fragmenata gornjeg djela posude, od tankog bronzanog lima. Komadi su dekorisani s dva niza horizontalnih rebara, ispod kojih se nalazi mali dio očuvane kompozicije glave i kljuna, najvjerojatnije grifona.⁹¹

Druga fiala nađena je u humci XVIII u Potpečinama. Pored dva kremirana pokojnika s gvozdenim kopljima, F. Fiala spominje i fragmente bronzane drške,⁹² koja kasnije nije registrovana u inventaru muzejske zbirke.⁹³ Tom prilikom registrovani su nalazi dvije fiale. Od figuralnog primjerka sačuvano je svega 9 manjih fragmenata bronzanog lima. Na najvećem fragmentu, na osnovu kojeg je moguća i djelimična rekonstrukcija, očuvan je dio omfalosa dna s horizontalnom trakom, koja je ispunjena vertikalnim rebrima, koja ga okružuje s unutrašnje strane. Iznad trake očuvani su dijelovi vrata 2 grifona s imitacijom perja u vidu kratkih graviranih crtica.⁹⁴

Na osnovu analogija možemo pretpostaviti da se čitava kompozicija simetrično ponavljala na cijeloj unutrašnjoj površini. Od ostalih dijelova najznačajniji je fragment gornjeg dijela s predstavom glave grifona, identičan nalazu iz Brankovića. Koplja iz groba nisu hronološki osjetljiva tako da je primjerak datovan na osnovu nalaza omfalos dna lotos fiale, takođe pronađene u grobu, kao i fiale iz Brankovića, u drugu polovinu 6. stoljeća.⁹⁵

Analogije za ove primjerke nisu brojne, B. Čović prvi je ukazao na sličnost s primjerkom iz hrama u Perahori,⁹⁶ dok R. Vasić navodi i primjerak iz Olimpije (Tab. III, Sl. 6).⁹⁷ Stilski grčki primjerci se razlikuju po urezanim trougaonim poljima između predstave grifona.⁹⁸ Grčke fiale datovane su u drugu polovinu 7. stoljeća, dok glasinački primjerci, na osnovu pratećeg grobnog

inventara, ne mogu biti stariji od sredine 6. stoljeća.⁹⁹ Glasinačke fiale najvjerojatnije nisu bile proizvod grčkih kontinentalnih radionica, na što ukazuje i stilski najsrodniji nalaz iz grobnice 76. s lokaliteta Chiaromonte kod Polikora (Tab. III, Sl. 7),¹⁰⁰ daleko bolje očuvan primjerak koji omogućava rekonstrukciju čitave kompozicije. Oko omfalosa fiale urezivanjem i punktiranjem simetrično je modelovano osam figura grifona. Manje stilske razlike s glasinačkim primjercima primjećuju se oko modelovanih traka ispod poprsja i iznad glava grifona, što nužno ne znači da se radi o dva različita regionalna ili zanatska centra. Različite modele mogla je proizvoditi ista radionica u istom vremenskom periodu. Fiale s grifonima prema A. Montanaro predstavljaju grčku imitaciju ahemenidskih fiala, dok se tokom 6. stoljeća javljaju i lokalne italke radionice koje imitiraju iste.¹⁰¹ Ovaj nalaz otvara novu mogućnost interpretacije da fiale nisu importovane iz Grčke, već predstavljaju najvjerojatnije italčki import 6. stoljeća. Pored toga što ovaj nalaz govori o postojanju intenzivnije trgovine i razmjene glasinačke aristokratije i italčkih zanatskih centara, još je važnija njihova distribucija među lokalnom aristokracijom – importovani su najvjerojatnije prilikom iste razmjene, ali pohranjeni s dvije različite osobe na dva različita lokaliteta. Da li možemo govoriti o bračnoj razmjeni ili čisto ekonomskoj razmjeni na lokalnom nivou teško je reći, ali je sasvim sigurno da lokalna aristokratija prati i rado prihvata nove italke toreutičke trendove i modele.

Inventar kneževskog groba II/1 s Ilijaka čini-la je i fiala s plitkim, jednostavnim omfalosom (Tab. I).¹⁰² Najbliže analogije ilijačkom primjerku predstavlja fiala iz kneževskog groba iz Sofronijeva (Sl. 6).¹⁰³ Sama grobna cjelina, kao i ostali inventar, slična je modelima glasinačkih knežev-

⁹⁰ Čović 1983, 149.

⁹¹ Isto, 149, Tab. XXXIII.

⁹² Fiala 1893, 160.

⁹³ Čović 1983, 149.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Čović 1983, 149-150.

⁹⁷ Vasić 1983, 188; Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 883.

⁹⁸ Montanaro 2009/2010, 28; Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 883.

⁹⁹ Vasić 1983, 188.

¹⁰⁰ Montanaro 2009/2010, 31, Policoro, Italija, regija Basilicata.

¹⁰¹ Isto, 28. Ovoj grupi najvjerojatnije pripada i primjerak iz grobnice 316. s lokaliteta Alianela (Montanaro 2009/2010, 28). S nekropole Madonna del Carmine, Sicilija, potiču dvije fiale s urezanim motivima galopirajućih konja. Po načinu izrade i dekoraciji metopa slične su nalazima grifon fiala. Datovane su u prvu polovinu 6. stoljeća (Spatafora, Vassallo 2010, 29).

¹⁰² Fiala 1893, 720-723; Fiala 1895, 16; Čović 1983, 148, Tab. XXXII, 5.

¹⁰³ Teržan 1995, 90.

skih grobova 7. stoljeća.¹⁰⁴ Prema R. Stoičevu fiala iz Sofronijeva pripada istočnoj formi bliskoj frigijskim uzorima. Zaključak izvodi na osnovu činjenice da zapadni, grčki modeli nemaju ručke čiji su ostaci u vidu rupica konstantovani na pomenutom primjerku. Prema njemu fiala pripada 7. stoljeću.¹⁰⁵ Domaći autori nisu saglasni o pitanju datovanja grobne cjeline. Prema R. Vasiću grob ne bi bio stariji od sredine 7. stoljeća, prvenstveno po nalazu već pomenute pojasne kopče s laticama,¹⁰⁶ dok po B. Čoviću i B. Govedarici grobna cjelina pripada ranoj glasinačkoj fazi Ivb, tj. kraju 8. stoljeća i početku 7. stoljeća.¹⁰⁷ Istog mišljenja je i B. Teržan koja grobnu cjelinu iz Sofronijeva datuje u rano 7. stoljeće.¹⁰⁸ Posljednje datovanje fiale iz Sofronijeva predložio je E. Teleaga, i to kraj 7. i početak 6. stoljeća.¹⁰⁹

Drugi kneževski grob s Ilijaka koji je sadržao bronzanu posudu pronađen je u humci XIII/1 (Tab. II, Sl. 3).¹¹⁰ Pripada tipu fiale s visokim i jako profilisanim omfalosom. Jedini hronološki datovan grob je kneževski, dok ostali, grobovi bez priloga, najvjerojatnije predstavljaju srednjovjekovne ukope.¹¹¹ Pored fiale grobnu cjelinu činile su: 3 bronzane i 3 gvozdene fibule, bronzana pojasna kopča, 3 bronzane perle, staklena perla, dvosjekli gvozdeni mač, jednosjekli povijeni mač, koplje, bronzane knemide, ornamentisano kameno žezlo (brus) i bronzana pinceta.¹¹² Najbliža analogija našem primjerku predstavlja nalaz frigijske fiale iz Metropoliten muzeja.¹¹³ Samu grobnu cjelinu B. Teržan datuje u glasinačku IVb fazu,¹¹⁴ što je i starije datovanje M. Parović-Pešikan.¹¹⁵ Prema Čoviću grob pripada ka-

snijoj fazi IVc-1 s kraja 7. i početka 6. stoljeća,¹¹⁶ čije je datovanje prihvatio R. Vasić.¹¹⁷

S nekropole Brezje južno od Glasinačkog polja potiču 3 omfalos fiale iz dva groba (Tab. IV).¹¹⁸ Humka I spada u red najvećih humki na Glasinačkom području, međutim podaci o konstrukciji i sahranama su dosta šturi i nejasni. Najvjerojatnije da su u humci bila sahranjena tri pokojnika.¹¹⁹ Grob I/1 pored plitke bronzane omfalos fiale sadržao je 2 bronzane pojasne kopče, 2 brusa, fragment gvozdene mača i fragmentovano gvozdeno koplje.¹²⁰ Grob je bio lociran u SI uglu humke, međutim nije poznat položaj fiale.¹²¹ Pojava muških statusnih simbola u vidu brusa, kao i oružja dvosjeklog mača i gvozdene koplja ide u prilog sahrani kneza.

U grob I/2 položene su dvije bronzane fiale takođe s jednostavnim omfalosom, prateći grobni inventar činila su i 4 privjeska, 2 pojasne kopče, ogrlica od 600 čilibarskih perli, po jedna bronzana i staklena perla, 2 kalotaste bronzane fibule, fragment gvozdene naočaraste fibule, 4 dvopetljaste bronzane fibule i 12 ukrasnih dugmadi.¹²² Grob je bio lociran u JZ dijelu humke, takođe nije poznat položaj fiale u odnosu na položaj pokojnika.¹²³ Nedostatak oružja u grobu 2. navodi na zaključak da se radi o sahrani žene.¹²⁴

¹¹⁶ Čović 1979, 149-150; 1983, 148; 1987, 613.

¹¹⁷ Vasić 2002b, 16; Analizirajući materijal starijeg gvozdene doba jadranskog zaleđa i istočne Hercegovine, B. Marijan se osvrnuo i na datovanje knemida iz Dabrica, tipološki srodnih primjeraka s knemidama iz kneževskog groba s Ilijaka XIII/1. Isti autor knemide datuje u 8. stoljeće i posmatra ih kao import s panonsko-podunavskog područja i isključuje mogućnost postojanja lokalnog radioničarskog centra (Marijan 2004, 52). U velikoj mjeri B. Marijan zanemario je grobni inventar i datovanje kneževskih grobova s Ilijaka, koji prema R. Vasiću nisu stariji od sredine 7. stoljeća (Vasić 2010, 110). Koncentracija knemida ilijačkog tipa u SZ Albaniji, kao i primjerak iz Dabrice, govori o postojanju jednog lokalnog hercegovačko-albanskog radioničkog kruga (Čović 1976a, 29-31). Knemide ukrašene iskucavanjem, slične onim s Ilijaka, pronađene su u Zabrnjici u dolini Poblačnice u humci XIII/5, što ide u prilog rasprostranjenosti posebnog tipa defanzivnog naoružanja među glasinačkim poglavarima tokom 7. stoljeća (Vasić 2010, 113).

¹¹⁸ Fiala 1897, 13; Benac / Čović 1957, 13-14, Tab. XXIII.

¹¹⁹ Čović 1979, 153.

¹²⁰ Benac / Čović 1957, 13.

¹²¹ Fiala 1895, 546.

¹²² Benac / Čović 1957, 14.

¹²³ Fiala 1895, 547.

¹²⁴ Čović 1979, 154.

¹⁰⁴ Vasić 2010, 115.

¹⁰⁵ Стойчев 2009, 19-20.

¹⁰⁶ Vasić 2010, 110.

¹⁰⁷ Čović 1987, 591; Govedarica 2002, 318. Prvobitno datovanje s kraja 8. i početka 7. stoljeća postavila je M. Parović-Pešikan (Parović-Pešikan 1960, 21).

¹⁰⁸ Teržan 1987, 15.

¹⁰⁹ Teleaga 2008, 452.

¹¹⁰ Fiala 1895, 16; Čović 1983, 148. Tab. XXXII, 11.

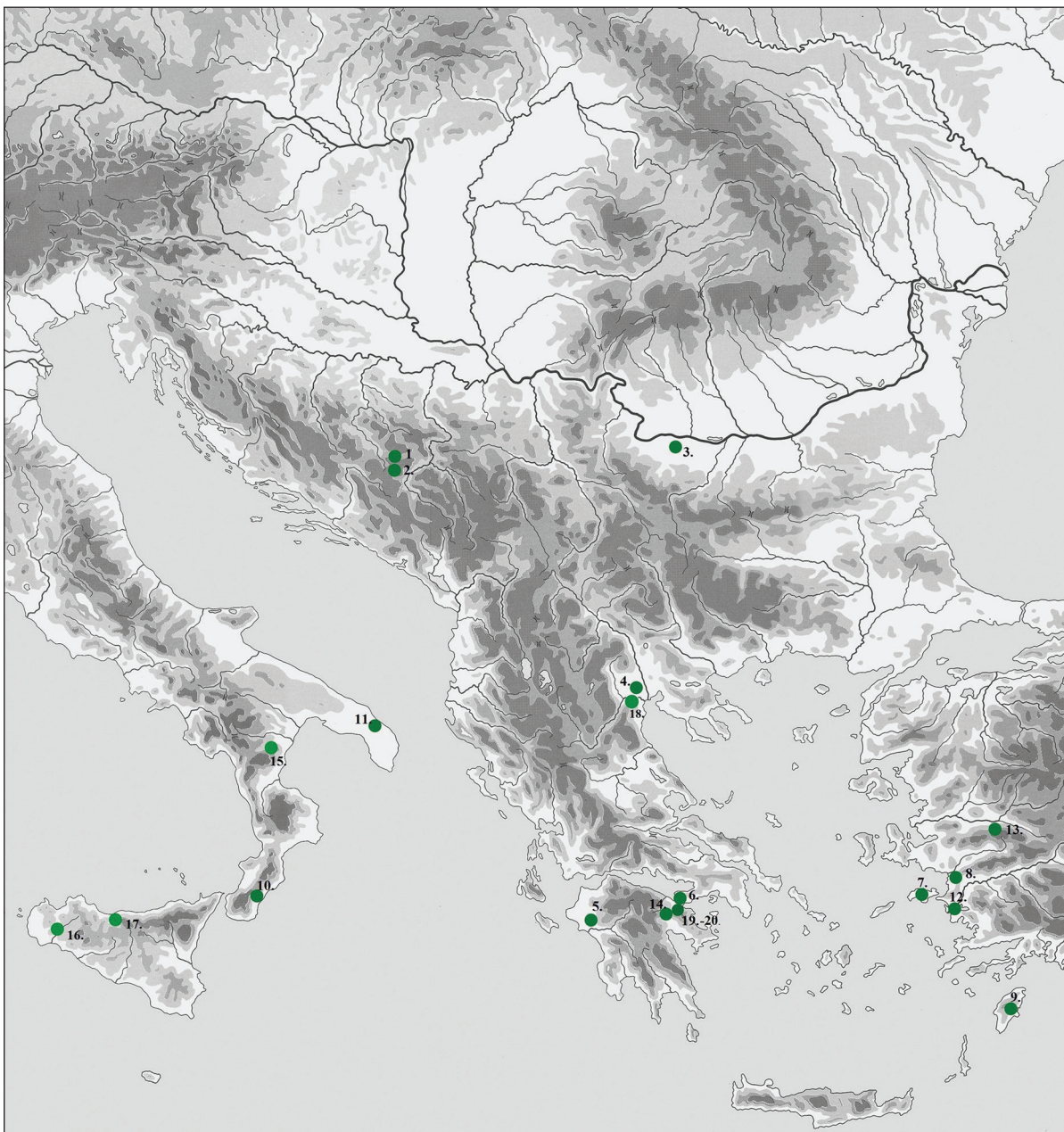
¹¹¹ Čović 1979, 149.

¹¹² Fiala 1895, 16.

¹¹³ http://metmuseum.org/Collections/search-the-collections/130016415?rpp=20&pg=1&rndkey=20130324&ft=*&where=Turkey&what=Bronze&pos=18

¹¹⁴ Teržan 1987, 17.

¹¹⁵ Parović-Pešikan 1960, 21.

Slika 3. Distribucija omfalos fiala (prema Teržan 1995, dopunjeno s Kortarpiđov 1989; Spatafora / Vassallo 2002; Lo Porto 1994; Tarditi 1996); 1: Brezje, 2: Ilijak, 3: Sofronijevo, 4: Archantico, 5: Olimpia, 6: Perahora, 7: Samos, 8: Efes, 9: Londos, 10: Locri, 11: Cavallino, 12: Milet, 13: Sard, 14: Nemea, 15: Chiaromonte, 16: Madonna del Carmine, 17: Himera, 18: Vergina, 19: Isthmia, 20: Korint.

Prema B. Čoviću ukopi pripadaju posljednjim decenijama 7. stoljeća.¹²⁵ R. Vasić predlaže nešto mlađe datovanje u prvu četvrtinu 6. stoljeća,¹²⁶ prvenstveno na osnovu tipološko-hronološke analize pojasnih kopči i fibula. Vremenski oba ukopa na Brezju su bliska, svega nekoliko decenija ili godina je prošlo do novog ukopa. Čitava

grobna cjelina ne bi trebala biti starija od polovine 6. stoljeća. U ovom slučaju veoma je teško odrediti hronologiju ukopa samo na osnovu importovanih fiala, prvenstveno zato što je riječ o toreutičkim proizvodima koji imaju dugu tradiciju proizvodnje (Sl. 3).¹²⁷ Morfološki ovaj tip

¹²⁵ Čović 1987, 582.

¹²⁶ Vasić 2002b, 16.

¹²⁷ Hronološki upotreba ovog tipa omfalos fiala traje dugo. Tri bronzane omfalos fiale istog tipa pronađene su kao dio votivne ostave u Ateninom hramu A u Himeri na Siciliji.

posude blizak je makedonskim fialama druge polovine 6. stoljeća. U jednom od najbogatijih grobova s nekropole Sindos, tzv. grobu sveštenice, pronađeno je 10 fiala istog tipa koje su datovane između 525-500. BC.¹²⁸

Najinteresantniji nalaz importovane posude, sasvim sigurno, predstavlja primjerak bronzane lotos fiale iz kneževskog groba u Osovu (Tab. V, Sl. 1). Konjanički kneževski grob pronađen je u humci II/1,¹²⁹ pored bogatih nalaza nakita, funkcionalnih dijelova nošnje, keramičkih posuda, oružja i konjaničke opreme, posebno mjesto zauzimaju dvije bronzane posude.¹³⁰ Kneževski grob predstavlja primarnu sahranu, dok se starijem gvozdenom dobu mogu pripisati još najmanje 3 ukopa.¹³¹ Bronzana fiala predstavlja manju posudu s omfalos dnom, oko kojeg se radijalno šire modelovana rebra u vidu krupnih stilizovanih lotosovih cvjetova. Oko omfalosa modelovan je jedan plići kanal. Forma je jednostavna i elegantna, bez dodatnih ukrašavanja u vidu punktiranja, kakva se javljaju kod ostalih importovanih primjeraka. Prema Lušovoj tipologiji fiala spada u 5. kategoriju.¹³²

Lotos fiale predstavljaju veoma čestu pojavu orijentalnog importa u Grčkoj. U velikom broju javljaju se u grčkim svetišlima Perahori,¹³³ Dodoni, Argosu, Olimpiji i Delfima, ali takođe su poznate i iz funerarnog konteksta s nekropola Troisen i Hermione.¹³⁴ U najvećoj mjeri rađene su od bronz, rjeđe od srebra i zlata. Tip posude nastao je u Asiriji, da bi veoma brzo postao popularan u Frigiji.¹³⁵ Grčke verzije fiala postaju

široko popularne tokom 6. stoljeća i najvjerovatnije Korint postaje jedan od vodećih centara za proizvodnju ovog tipa posude, a već od druge polovine 6. stoljeća zanatski centri se javljaju i u Makedoniji. M. Parović-Pešikan bila je prvi autor koji je ukazao na Frigiju, tačnije Gordion, kao mjesto rane proizvodnje i distribucije ovog tipa posude, dok je nalaz iz Osova posmatrala kao proizvod maloazijskih, jonskih kolonija.¹³⁶

Svi autori su saglasni da je Gordion bio jedan od zanatskih centara za proizvodnju ranih tipova lotos fiala.¹³⁷ Ipak ne postoji jedinstveno gledište po pitanju datovanja fiale s Osova, razlike u datovanju idu i po stoljeće. M. Parović-Pešikan postavila je datovanje za fialu kraj 8. i početka 7. stoljeća.¹³⁸ Ovo suviše visoko datovanje grobne cjeline korigovala je B. Teržan, prema kojoj grobni nalazi ne mogu biti stariji od druge polovine 7. i početka 6. stoljeća.¹³⁹ Isto datovanje prenosi i M. Gavranović, okvirno u 7. stoljeće.¹⁴⁰ S druge strane, M. Trachsel konjsku opremu iz Osova datuje u kraj Ha C-1 i početak Ha C-2, dok fialu datuje u Ha C-2 fazu po srednjoevropskoj hronologiji.¹⁴¹ U ranim radovima B. Čović predlaže sredinu 6. stoljeća kao vrijeme sahrane osovskog kneza,¹⁴² dok kasnije koriguje datovanje u prvu polovinu 6. stoljeća.¹⁴³ Na osnovu nalaza iz zapadne Srbije R. Vasić lotos fiale datuje s kraja 7. stoljeća i početka 6. stoljeća,¹⁴⁴ što bi okvirno i predstavljalo vrijeme kneževske sahrane.

Relativno brojni nalazi lotos fiala na centralnom Balkanu omogućuju i pretpostavke o porijeklu i načinu distribucije (Sl. 5). Najvjerovatnije s Glasinca potiče još jedan nalaz lotos fiale (Tab. VI, Sl. 6). Iz humke XVIII u Potpećinama, pored grifon fiale, potiče i 11 fragmenata lima od bronzane fiale. Najočuvaniji dio je omfalos, dekorisan

Datovane su s kraja 7. i prve polovine 6. stoljeća (Spatafora / Vassallo 2002, 46), dok su nalazi dvije fiale iz grobne jame u Vergini datovani između 470-460. BC (Kortapiđou 1989, 8).

¹²⁸ Iyvatιάδου 2012, 405-407; dok se nalaz srebrne omfalos fiale dovodi u vezu sa svešteničkom funkcijom (Iyvatιάδου 2012, 395).

¹²⁹ Fiala 1899, 39.

¹³⁰ Benac / Čović 1957, 14-15, Tab. XXVIII; Čović 1983, 149, Tab. XXXII.

¹³¹ Čović 1979, 156.

¹³² Luscey 1939, 121-124, Abb. 33.

¹³³ Payne 1940.

¹³⁴ Sideris 2006, 342.

¹³⁵ Isto, 342. Prema Siderisu lotos fiale javljaju se u Asiriji tokom 7. stoljeća i kasnije postaju široko rasprostranjene u Frigiji. Shodno tome da je tumul MM iz Gordiona datovan oko 740 god., malo je vjerovatno da je Asirija bila zanatski centar za proizvodnju ovog tipa posuda. Brojnost od 97 fiala ovoga tipa iz tumula MM u Gordionu sasvim sigurno ubicira Gordion kao regionalni zanatski centar (Young 1958, 11). Takođe prema O. Muscarellu omfalos fiale s blago po-

vijenim obodom ka unutra i fiale s radijalno modelovanim rebrima u vidu lotosovih cvjetova predstavljaju tipičnu frigijsku inovaciju. Pronađene su u velikom broju u tumulima W, P i MM (Muscarell 1988, 184).

¹³⁶ Parović-Pešikan 1960, 23.

¹³⁷ Teržan 1995, 90; Trachsel 2004, 169; Teleaga 2008, 270; Gavranović 2011, 158.

¹³⁸ Parović-Pešikan 1960, 23.

¹³⁹ Teržan 1987, 17.

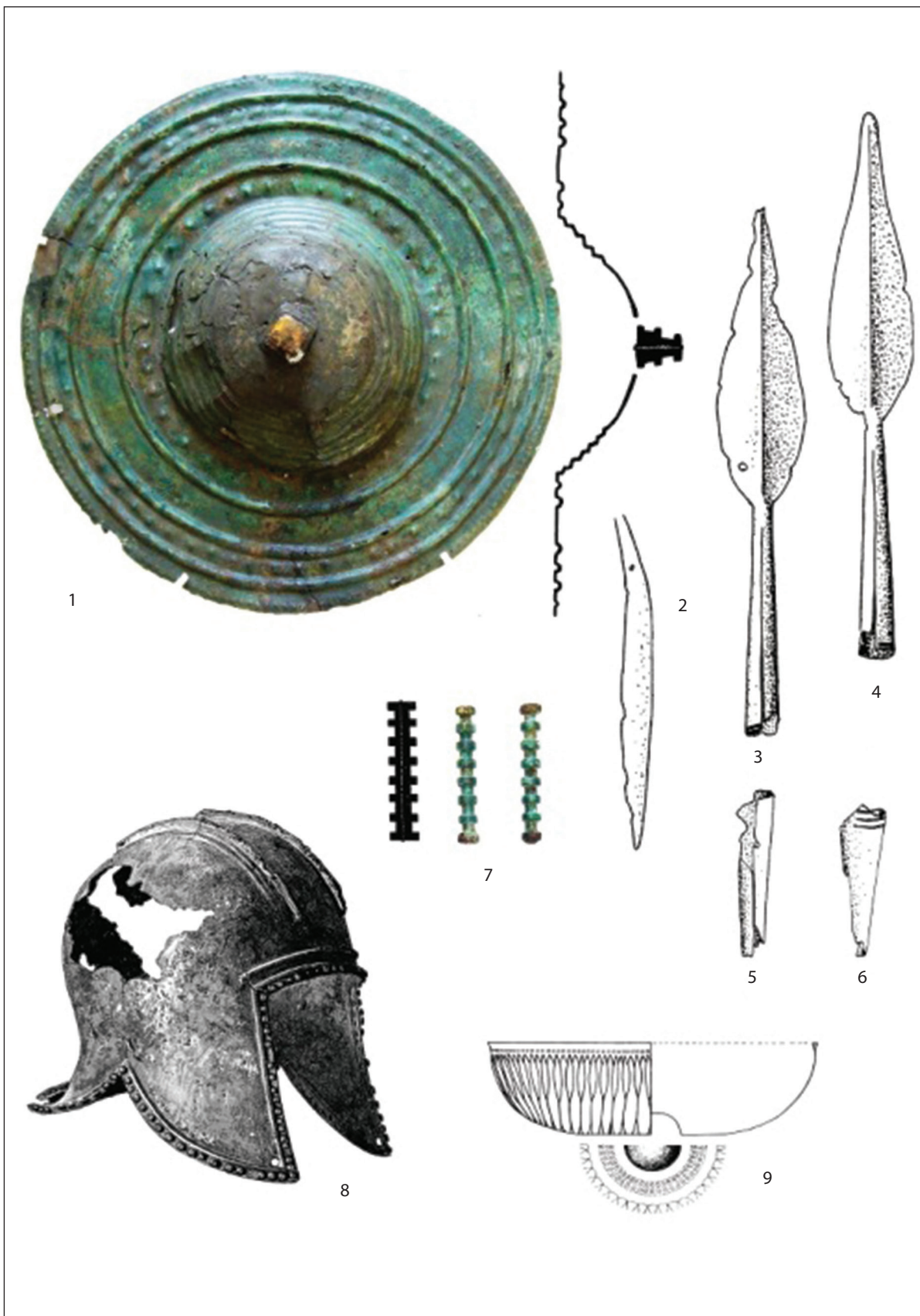
¹⁴⁰ Gavranović 2011, 158.

¹⁴¹ Trachsel 2004, 169.

¹⁴² Čović 1979, 156.

¹⁴³ Čović 1983, 149; Čović 1987, 582.

¹⁴⁴ Vasić 2002b, 13; Vasić 2010, 111, iako za lotos fiale iz Rogušice u Srednjoj Dobrinji navodi početak 5. stoljeća kao donju hronološku granicu upotrebe (Vasić 1997, 53).

Sl. 4. Grobna cjelina 27. s nekropole Donja Dolina, greda M. Petrovića mlađeg
(prema Blečić Kavur / Pravidur 2012).

u tehnici *Punkt-Buckle*.¹⁴⁵ Način izrade i dekoracije omfalosa skoro je identičan nalazu fiale iz groba 27. s kompleksa nekropole Donje Doline (Sl. 4).¹⁴⁶ Grobna cjelina 27. jedna je od najbogatijih s nekropole. Pored fiale pažnju zavrđuju i nalazi ilirske kacige II tipa te gvozdeni umbo od štita, oba importovana predmeta.¹⁴⁷ Z. Marić je predložio okvirno datovanje u 7. stoljeće, tj. fazu IIa,¹⁴⁸ dok s druge strane B. Čović iznosi mlađe datovanje u fazu IIb, s težištem na drugu četvrtinu 6. stoljeća.¹⁴⁹ Posljednje datovanje, na osnovu nalaza ilirske kacige i ostalih priloga u grobu, predlažu M. Blečić Kavur i A. Pravidur, s okvirnim datovanjem od sredine 7. stoljeća do polovine 6. stoljeća.¹⁵⁰

S dva lokaliteta u ohridskoj regiji potiče najmanje 6 lotos fiala, što je najveća koncentracija na centralnom Balkanu. S prvih iskopavanja na Radolištu kod Prilepa 1937. godine potiče jedan ulomak omfalosa lotos fiale (Tab. VI, Sl. 3).¹⁵¹ Kasnijim revizionim istraživanjima pronađeno je 11 fragmenata od najmanje 4 lotos fiale (Tab. VI, Sl. 7). Primjerci se datuju s kraja 6. stoljeća.¹⁵² Pored brojnih i raskošnih nalaza iz kneževskog groba VI s nekropole u Trebeništu potiče i jedan nalaz lotos fiale,¹⁵³ sama grobna cjelina datovana je s kraja 6. i početka 5. stoljeća.¹⁵⁴ Ova regionalna koncentracija može da sugerise na postojanje jedne vrste redistributnog centra za sjever Balkana u ohridskoj regiji. Širem glasinačkom području mogu se pripisati i nalazi lotos fiala iz JZ Srbije. Iz ženskog kneževskog groba u Pilatovićima, pored narebrene patere i basena, potiče i nalaz lotos fiale.¹⁵⁵ Druga dva primjerka potiču s lokaliteta Rogušica u Srednjoj Dobrinji. Fragmenti dvije lotos fiale slični su primjercima s Donje

Doline i Radolišta. Fiale su široko datovane od prve polovine 6. stoljeća do početka 5. stoljeća.¹⁵⁶

Italske lotos fiale nisu toliko brojne kao na području kontinentalne Grčke. Veći broj dolazi sa sirakuške nekropole (Tab. VI, Sl. 5),¹⁵⁷ kao i interesantan primjerak blizak balkanskim formama s lokaliteta Castiglione di Conversano u Pugliji (Tab. V, Sl. 4).¹⁵⁸ Bogata kneževska grobnica ispod tumula sadržala je nalaze korintske kacige, bronzanog štitnika za konja u obliku konjske glave, dvije romboidne bronzane pločice, gvozdena koplja, lotos fialu, lebes, keramički krater i kantaros. Na osnovu pratećeg inventara, većinom importa s Peloponeza, grobnica je datovana u prvu četvrtinu 6. stoljeća.¹⁵⁹

Ovoj grupi fiala može se pripisati i nalaz zlatne fiale s lokaliteta Daskal Atanasov u Bugarskoj, koji pripada prvoj polovini 6. stoljeća.¹⁶⁰ Za istočni Balkan presudnu ulogu igraju zapadno-pontske kolonije, neke od njih čak se i specijalizuju za proizvodnju predmeta za varvare, kao što je Olbija.¹⁶¹ Forma slična lotos fiali s obodom blago savijenim ka unutrašnjosti i krupnim lotosovim cvjetovima poznata je sa Sindosa grob 52. i iz ostave u Rogozenu koje se datuju s kraja 6. i početka 5. stoljeća, nesumnjivo se ovdje radi o maloazijskim uzorima.¹⁶² Tokom 5. stoljeća javljaju se različite forme s motivima lotosa, popularne mahom u Makedoniji, Trakiji i Kolhidi, koje predstavljaju i dalje zanatski uticaj ahemenidske toreutike.¹⁶³ Tokom istog perioda prestaje grčka kontinentalna proizvodnja lotos fiala, centri se pomjeraju prema sjeveru, Makedoniji, gdje počinje masovnija proizvodnja fiala tipa *Buchelphialen* namijenjenih trakijском tržištu.¹⁶⁴

¹⁴⁵ Čović 1983, 149-150. Tab XXXIII, 14. Nažalost B. Čović ne donosi podatke i crteže o dijelovima fiale, osim omfalosa, tako da nam nije poznato da li se radi zapravo o lotos fiali. R. Vasić nalaz je pripisao lotos fiali (Vasić 2003, 112-113).

¹⁴⁶ Čović 1983, 150. Grob 27. s parcele M. Petrovića mlađeg.

¹⁴⁷ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 41.

¹⁴⁸ Marić 1964, 37. Faza IIa odnosi se na hronološku podjelu nalaza s Donje Doline.

¹⁴⁹ Čović 1987, 244-245, 251.

¹⁵⁰ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 42; Slično datovanje u svojim ranim radovima tvrdio je R. Vasić (Vasić 1975, 87).

¹⁵¹ Поповић 1956/57, 80-81, Tab VII, 4.

¹⁵² Кузман 1988, 110.

¹⁵³ Filow / Schkorpil 1927, str. 75, Abb. 93/1.

¹⁵⁴ Stibbe 2003, 69.

¹⁵⁵ Vasić 2003, 112-113; Vasić 2010, 111.

¹⁵⁶ Vasić 1997, 53; Vasić 2010, 113. Nalazi potiču iz uništene humke tako da bliži podaci o kontekstu nisu poznati.

¹⁵⁷ Prema Albanese Procelli lotos fiale sa sirakuške nekropole predstavljaju proizvode korintskih toreutičkih centara 6. stoljeća (Albanese Procelli 2004, 83-84, 113, Fig. 17; Albanese Procelli 2012, 3).

¹⁵⁸ Lo Porto 1996, 9.

¹⁵⁹ Isto, 14-17.

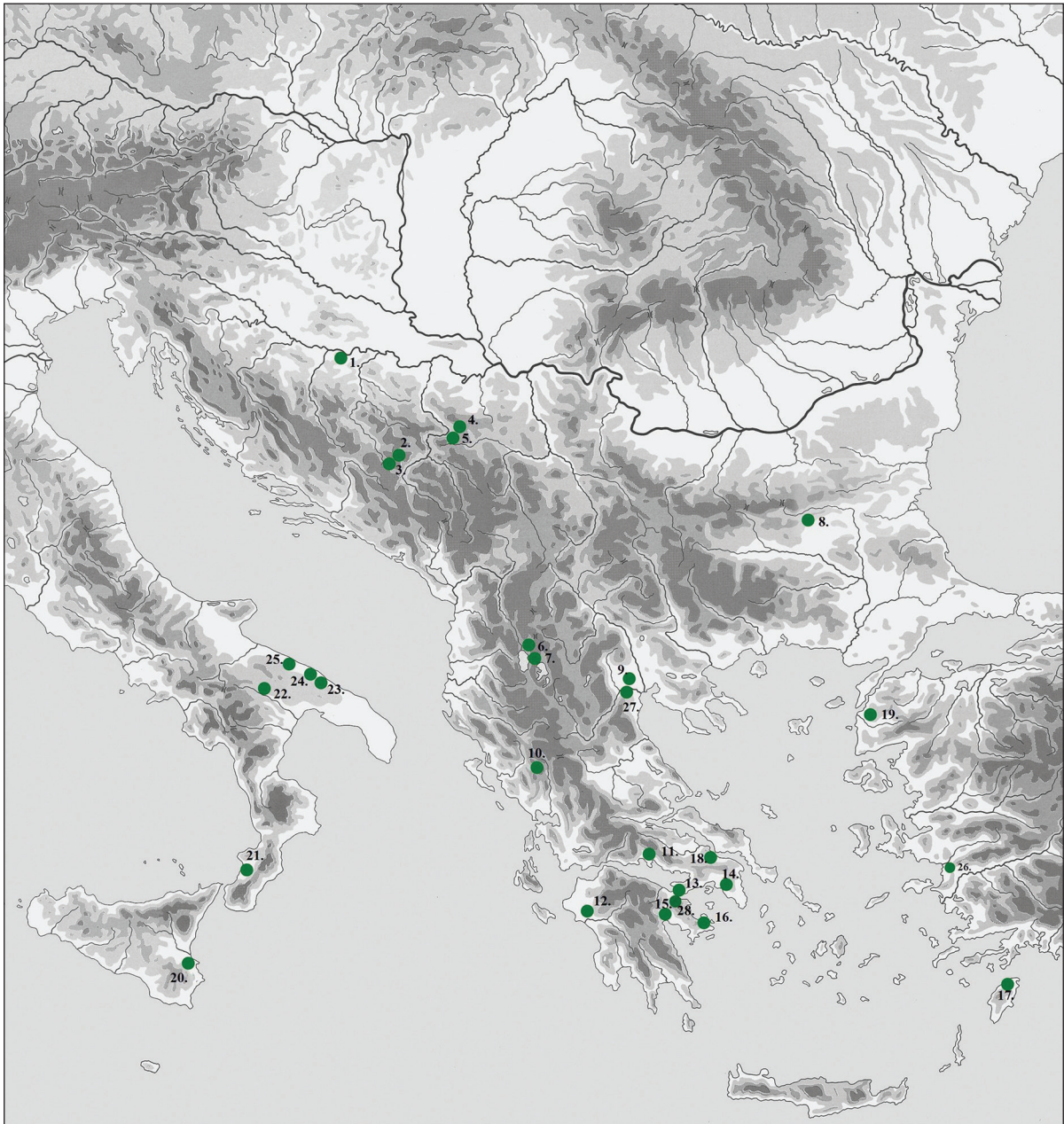
¹⁶⁰ Стойчев 2009, 23.

¹⁶¹ Palavestra 1984, 73.

¹⁶² Treister 2007, 87-92.

¹⁶³ Isto, 87-92.

¹⁶⁴ Sideris 2006, 347. Tokom 4. stoljeća zanatski centri prelaze na teritoriju Odriskog kraljevstva, gdje radionice imitiraju persijske toreutičke proizvode. Za distribuciju omfalosa čaša rađenih po uzoru na ahemenidsku toreutiku pogledati detaljno kod Blečić Kavur / Kavur 2010, 66-68.

Sl. 5. Distribucija lotos fiala (prema Teržan 1995; dopunjeno sa Sideris 2008; Vasić 1997; Lo Porto 1996; Tarditi 1996); 1: Donja Dolina, 2: Osovo, 3: Potpećine, 4: Pilatovići, 5: Donja Dobrinja, 6: Radolište, 7: Trebenište, 8: Daskal Atanasov, 9: Arhantico, 10: Dodona, 11: Delfi, 12: Olimpia, 13: Perahora, 14: Atina, 15: Argos, 16: Troisen, 17: Rodos, 18: Ritsona, 19: Troja, 20: Sirakuza, 21: Rosarna Medma, 22: Altamura, 23: Bari, 24: Castiglione di Conversano, 25: Bitonte, 26: Efes, 27: Vergina, 28: Isthmia.

Fiala s Osova često je poređena s primjerkom s Donje Doline, iako postoje jasne stilske, ali i hronološke razlike. R. Vasić čak ih je tumačio i kao primjerke koju su importovani istom prilikom,¹⁶⁵ iako za to ne postoje čvrsti dokazi. Porijeklo lotos fiale iz Osova može se ipak pove-

zati kao import iz Frigije.¹⁶⁶ Vremenska distanca između perioda njihove upotrebe u Frigiji tokom

¹⁶⁵ Vasić 1975, 89.

¹⁶⁶ Najslučniji primjerak fiali iz Osova, pored frigijskih tipova, jeste fiala iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 4), koja takođe predstavlja frigijski import s karakterističnim duboko modelovanim i rjeđim lotosovim listovima, po dimenzijama manja od ostalih lokalno proizvođenih primjeraka. Datovana je okvirno u 7–6. stoljeće (Hatzi 2008, 131).

8. stoljeća i sahrane osovskog kneza krajem 7. stoljeća ne mora nužno da bude problem u interpretaciji.¹⁶⁷ Sasvim je moguće da je fiala određeni period cirkulisala unutar zajednice, glasinačke ili neke druge, čak i nekoliko generacija prije nego što je importovana i pohranjena s pokojnikom tzv. *altstück*. Najveći broj balkanski nalaza lotos fiala proizveden je na prostoru Makedonije¹⁶⁸ i kontinentalne Grčke. Sve one javljaju se u dvije osnovne forme: fiale rađene u tehnici *punkt-buckle* kao što su primjerci iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 2),¹⁶⁹ Radolišta (Tab. VI, Sl. 3, 7),¹⁷⁰ Potpećina (Tab. VI, Sl. 6)¹⁷¹ i Donje Doline (Sl. 4)¹⁷² ili daleko raširenija forma fiala s po nekoliko modelovanih kanala oko omfalosa i s brojnijim i sitnijim imitacijama lotosovih listova, kao što su primjerci iz Olimpije (Tab. VI, Sl. 1),¹⁷³ Hermiona,¹⁷⁴ Sirakuze (Tab. VI, Sl. 5),¹⁷⁵ Troisena (Tab. V, Sl. 2)¹⁷⁶ i Makedonije (Tab. V, Sl. 3).¹⁷⁷

Cjediljka

Bronzana cjediljka ili infundibulum predstavlja jedinstven primjerak s glasinačke visoravni, ujedno i dosta rijedak nalaz među importovanim setovima za piće u varvarskom svijetu. Nalaz potiče s ranih Fialinih istraživanja nekropole na Čitlucima na Glasinačkom polju (Tab. VII, Sl. 2).¹⁷⁸ Humka V, u kojoj je pronađena cjediljka, sadržala je pet spaljenih pokojnika, sahranjenih

u istočnom dijelu humke. Prilikom iskopavanja, a kasnije i publikovanja, F. Fiala nije izdvojio nalaze prema grobnim cjelinama, nego je nalaze publikovao kao jednu cjelinu,¹⁷⁹ što u mnogo čemu otežava dalju interpretaciju.

Morfološki gledano cjediljka se sastoji od nekoliko zasebno livenih i kasnije spajanih dijelova. Recipijent predstavlja kružni sud prečnika 9,2 cm s udubljenjem u sredini u koje se umetao rešetkasti filter s koncentričnim nizom rupica. Za donji dio cjediljke klinčićima je pričvršćena zmijoliko izvijena dvostruka ručka od žice okruglog presjeka. Slobodni kraj ručke je odlomljen. Sa strane suprotne mjestu gdje je bila pričvršćena ručka morala se nalaziti druga, manja ručica od iste žice, izvijene kružno u obliku uha. Ona je odbijena zajedno s dijelom suda i kasnije konzervirana bez ručice.¹⁸⁰

Svi autori saglasni su da hronološki materijal iz humke pripada drugoj polovini 5. stoljeća,¹⁸¹ međutim postoje različita mišljenja o porijeku materijala. Prema F. Fiali cjediljka je bila pronađena uz bolje očuvani bronzani pehar¹⁸² atičke produkcije pa je i sama cjediljka interpretirana kao proizvod atičkih radionica.¹⁸³ Međutim, ovaj tip cjediljki karakterističan je upravo za italsku produkciju, bilo da se radi o etrurskim proizvođačima ili imitiranim apulskim primjercima.¹⁸⁴

Cjediljke sa zmijoliko izvijenim drškama karakterističan su proizvod etrursko-kampanskih radionica prve polovine 5. stoljeća.¹⁸⁵ U stilskom pogledu dosta su uniformne tako da je teško praviti razliku između kasnijih imitiranih apulskih primjeraka. Upravo najsrodnije paralele nalazimo s primjerkom iz groba 132. s nekropole Via Emanuela kod Ginosa (Tab. VII, Sl. 1),¹⁸⁶ datovane u prvu polovinu 5. stoljeća, kao i mlađim primjerkom iz groba 24. s nekropole Purgatoria kod Rutilijana (Tab. VII, Sl. 3), datovanim u drugu polovinu 5. stoljeća.¹⁸⁷ Dodatan dokaz etrurskoj produkciji potvrđuje i nalaz *glauks* skifosa iz iste

¹⁶⁷ Za M. Trachsela nalazi iz Gordiona predstavljaju direktnu analogiju za fialu iz Osova (Trachsel 2004, 169).

¹⁶⁸ Centre proizvodnje lotos fiala rađene u tehnici *punkt-buckle* najvjerovatnije treba tražiti na prostoru Makedonije. Svi primjerci pronalazeni su na prostoru sjeverne Makedonije, ohridske regije i sjevernije, izuzev pojedinačnih primjeraka npr. u Olimpiji gdje su lako mogle stići kao zavjetni darovi upravo iz Makedonije. Prilog ubikaciji Makedonije kao centra proizvodnje fiale s Donje Doline ide i nalaz gvozdenog umba od štita pronađenog u istom grobu (Truhelka 1902, 261-272). Ovaj tip umba karakterističan je dio opreme bogatih ratničkih grobova na prostoru nekropole Arhantiko i pronađen je u kontekstu sahrana prve polovine 6. stoljeća (Χρυσοστόμου / Χρυσοστόμου 2007, 127; Lilibaki-Akamati / Akamatis / Chrysostomou 2011, 317).

¹⁶⁹ Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 880.

¹⁷⁰ Поповић 1956/57, Таб. VII, Грб IX, 79/1.

¹⁷¹ Čović 1983, 149, Tab. XXXIII, sl. 14.

¹⁷² Marić 1964, 37. Tab. XII, sl. 2.

¹⁷³ Furtwängler 1890, Tab. LII, sl. 880.

¹⁷⁴ Sideris 2008, 342.

¹⁷⁵ Albanese Procelli 1998/99, 113, fig. 17.

¹⁷⁶ Steinhauer 2001, 147, sl. 219.

¹⁷⁷ Sideris 2008, 342, Fig 3.

¹⁷⁸ Fiala 1892, 405-406.

¹⁷⁹ Čović 1983, 151.

¹⁸⁰ Parović-Pešikan 1960, 29.

¹⁸¹ Isto, 29; Vasić 1983, 191; Čović 1983, 151.

¹⁸² Fiala 1892, 406.

¹⁸³ Vasić 1983, 191. Pretpostavka Parović-Pešikan o importu iz grčkih kolonija s Crnog mora ostala je usamljena (Parović-Pešikan 1960, 29).

¹⁸⁴ Tarditi 1996, 143.

¹⁸⁵ Isto, 143.

¹⁸⁶ Isto, 54.

¹⁸⁷ Isto, 54-55.

humke. Prema M. Parović-Pešikan tokom 5. stoljeća etrurske radionice imitiraju atičke skifose, pa tako i nalaz iz Čitluka, prema njoj, predstavlja etrursku imitaciju atičkih primjeraka.¹⁸⁸ U prilog etrurskoj provenijenciji govori da se masovnija produkcija imitiranih *glaux* skifosa u Apuliji javlja tek krajem 5. stoljeća,¹⁸⁹ što je ipak vremenski kasno za primjerak iz Čitluka.

Drugi poznati primjerak bronzane cjediljke nađen je među raskošnim grobnim inventarom kneževskog groba u Novom Pazaru.¹⁹⁰ Stilski daleko raskošniji nalaz s predstavom konja na cjediljki, geometrijski urezanim motivima na dršci koja se završava u obliku stilizovane glave ovna¹⁹¹ spada u kategoriju IV prema tipologiji Alesandra Nasa i najvjerojatnije predstavlja etrurski import s kraja 6. stoljeća.¹⁹²

Ojnohoe

Bronzana ojnohoa s Glasinačkog polja spada u grupu prvih pronađenih predmeta s Glasinca (Tab. VIII, Sl. 1). Zajedno s čuvenim modelom glasinačkih kolica i parom bronzanih grivni činila je luksuzni grobni inventar iz jedne od raskopanih humki u dolini Rešetnice kod Bjelosavljevića.¹⁹³ Pored ove centralne inhumacije, pet do sedam drugih sahrana pronađeno je na periferiji iste humke. Kao što je često bilo praksa, nalazi nisu izdvajani po grobnim cjelinama, nego su publikovani kao jedinstven nalaz, samim tim ostala je otvorena mogućnost da pojedini nalazi fibula i kopči pripadaju pomenutom centralnom grobu.¹⁹⁴

Ojnohoa pripada grupi posuda s trolisnim otvorom. Vrat je kratak i konkavan, dok je tijelo skoro loptasto s blago profilisanim dnom. Eleganciju posudi daje trakasta drška koja nadvisuje obod i spojena je s tri bronzana klinčića u gornjem, unutrašnjem dijelu posude. Hronološko-stratigrafski posmatrano, ukop u centralnom dijelu humke s pomenutim nalazima stariji je od ostalih sahra-

na.¹⁹⁵ Prema R. Vasiću ojnohoa najvjerojatnije predstavlja proizvod korintskih radionica i pripada prvoj polovini 6. stoljeća.¹⁹⁶ B. Čović insistira na starijem datovanju u glasinačku fazu IVb, tj. drugu polovinu 7. stoljeća,¹⁹⁷ dok po pitanju porijekla navodi samo da se radi o importu.

O mogućem frigijskom porijeklu nalaza, posljednja je interesantna interpretacija B. Teržan.¹⁹⁸ Praveći poređenje s nalazima iz monumentalnih tumula MM i W u Gordionu (Tab. VIII, Sl. 2), prvenstveno na osnovu stilskih karakteristika, navodi mogućnost frigijskog importa glasinačke ojnohoe. Prilog hipotezi o mogućem importovanom materijalu s teritorije Frigije ide i nalaz kalotaste pojasne kopče iz Gordiona koja je dosta slična ranim kopčama s Glasinca, datovanim u 8. i 7. stoljeće.¹⁹⁹

Drugu grupu bronzanih ojnohoa čine nalazi iz Čitluka (Tab. IX, Sl. 1). Prilikom Fialinih istraživanja već pomenute humke V pronađen je bogat i raznovrstan materijal.²⁰⁰ Pored bronzane cjediljke pronađena su i dva bronzana pehara, ojnohoe. Iz Fialinih bilješki saznajemo da je cjediljka stajala uz jedan očuvaniji pehar, dok za drugi, fragmentovani, nema bližih podataka kojim grobnoj cjelini pripada.²⁰¹ Oba pehara pripadaju istom tipu. Detaljan opis očuvanog komada dala je M. Parović-Pešikan: „...širok grlić sa jako razgrnutim obodom, tijelo posude ima široka ramena, koja se lagano sužavaju prema dnu. Ručica

¹⁹⁵ Isto, 148.

¹⁹⁶ Vasić 1983, 188, iako primjerci tog tipa nisu poznati u okviru korintske toreutičke proizvodnje. Prema O. Muscarellu bronzani krčazi s globuralinim tijelom i trolisnim otvorom nisu poznati izvan Gordiona (Muscarell 1988, 184-185).

¹⁹⁷ Čović 1987, 591.

¹⁹⁸ Teržan 1995, 90.

¹⁹⁹ Isto, 90, Abb. 21. Detaljnije o ranim kalotastim glasinačkim kopčama pogledati kod Teßmann 2004, 142, 146. Prilog poznavanju Frigijskog uticaja na balkansko područje pretpostavio je i H. Parzinger. Analizirajući nalaze dvojnih „M“ igli s lokaliteta Boğazköy i Alişar Hüyük, čije datovanje ide u 8. stoljeće, navodi da je upravo Frigija područje na kojem se prvi put javlja proizvodnja „M“ igli koje će kasnije postati široko rasprostranjene na Balkanskom poluostrvu i postati jedna vrsta prepoznatljivog „domaćeg“ materijala starijeg gvozdenog doba (Parzinger 307-309). Isto mišljenje dijeli i M. Blečić Kavur (Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 34-40). Nasuprot tome M. Parović-Pešikan i R. Vasić pretpostavljaju da se radi o prodoru grčkih uticaja na istok (Parović-Pešikan 1960, 31-32; Vasić 2003b, 126).

²⁰⁰ Fiala 1892, 405-406.

²⁰¹ Isto, 406.

¹⁸⁸ Parović-Pešikan 1982/83, 71, 74; Parović-Pešikan 1985/86, 40-41.

¹⁸⁹ Johnson 1955, 124; Mihovilić 2002, 505; Teleaga 2008, 308-309.

¹⁹⁰ Palavestra 1984, 55.

¹⁹¹ Isto; Krstić 2007.

¹⁹² Naso 2006, 280.

¹⁹³ Човић 1976b, 269. Nalaze iz humke sakupio je kapetan Leks koji ih je poslao u Beč gdje su kasnije i publikovane od strane Ferninanda Hohštetera (Čović 1983, 148).

¹⁹⁴ Čović 1983, 148.

je dvostruka, koja se u gornjem djelu razdvaja na dvije grane, koje su pričvršćene za obod srebrnom žicom, naknadno pričvršćenom...²⁰² Na tijelu su urezane plitke kanelure, dok je čitava površina pehara posrebrjena.²⁰³

U literaturi se javljaju još i pod nazivom testeri, ojnohoe ili pehari. Svi primjerci spadaju u kategoriju tzv. *Fidijskih vrčeva*,²⁰⁴ koje karakteriše konkavni kratki vrat, kratka drška koja ne prelazi obod i s vertikalno modelovanim i/ili bojenim rebrima na trbuhu. Ovaj tip posuda bio je veoma popularan u Atini tokom druge polovine 5. stoljeća.²⁰⁵ Najraniji takvi primjerci javljaju se u Lakoniji, dok su atički primjerci 5. stoljeća najčešće keramički, metalni nalazi javljaju se dosta rjeđe.²⁰⁶ Skoro identičan primjerak pronađen je kod Duvanlija u Bašovoj mogili, koji takođe predstavlja atički proizvod druge polovine 5. stoljeća (Tab. IX, Sl. 3-4).²⁰⁷

Pored ova dva bronzana primjerka s Glasinca, na području istočne Hercegovine evidentiran je veći broj keramičkih pehara istog tipa. Najočuvaniji primjerci potiču iz grobne jame u Kačnju kod Bileće (Tab. IX, Sl. 7). Ukupno su pronađena četiri primjerka, od kojih su u potpunosti rekonstruisana tri. Na posudama se ne mogu primijetiti tragovi upotrebe, što je Z. Marića navelo na zaključak da su posude položene u grob nove i neupotrebljavane. Cijele površine posuda, osim dna, bile su presvučena firnisom u dva sloja, donji sloje je urađen u svijetlosmeđoj boji, dok je gornji rađen u crnosmeđem premazu.²⁰⁸ Fragment četvrtog pehara pripada tipu s narebrenim trbuhom i crnim premazom.²⁰⁹ U periodu publikovanja nisu bile poznate analogije za ovaj tip keramike u bližoj okolini tako da je Z. Marić, opravdano, primjerke smatrao importom iz Atike.²¹⁰ Pehari istog tipa sa zdepastijim trbuhom i modelovanim kanelurama javljaju se krajem 5.

stoljeća, kao što su dva primjerka iz humke I/1 u Grudinama kod Ljubomira (Tab. IX, Sl. 5-6).²¹¹

Iako je Atina tokom 5. stoljeća bila vodeći centar u proizvodnji i distribuciji ove vrste keramike,²¹² tu ulogu krajem 5. stoljeća preuzimaju apulske radionice, čiju će tradiciju nastaviti i domaće kolonijalne radionice Ise i Farosa u 4. stoljeću. Iste kolonijalne radionice pokušat će imitirati sjajni crni metalni premaz atičkih posuda, ali on u većini slučajeva nije ni crn ni sjajan. Boje na imitiranim posudama mogu varirati od tamnosive, preko crvenkastosmeđe i zelenkaste do mat boje.²¹³ Iz Vranjeva sela kod Neuma među brojnom importovanom keramikom najvjerovatnije se nalazi i jedan primjerak ovoga pehara.²¹⁴ Porijeklo određenog keramičkog simpozističkog posuda iz Vranjeva sela kod Neuma, kao vjerovatno i iz ostalih dijelova Hercegovine prema M. Blečić Kavur i I. Miličević-Capek treba tražiti među sjeverogrčkim radionicama, najvjerovatnije Epira i Makedonije. U Dodoni i Vici javljaju se specijalizovane radionice koje uspješno imitiraju atičku i korintsku keramiku i bronzu. Ti centri najvjerovatnije su postali glavni distributeri za zapadni Balkan tokom 6. i 5. stoljeća, upravo preko prostora Ilirije.²¹⁵ Iz iste humke V u Čitlucima pronađen je i jedan keramički pehar koji po formi pripada istom tipu,²¹⁶ ali po dekoraciji, urezanim cik-cak linijama i rezbarenim udubljenjima ispod oboda ne ulazi u pomenutu grupu pehara. Upravo na osnovu distribucije keramičkih pehara istog tipa možemo pretpostaviti da je istočna Hercegovina predstavljala jednu vrstu posrednika između grčkih radionica i glasi-načkih konzumenata 5. stoljeća.

Kotila

Skifos ili kotila su nazivi kojim se opisivala metalna posuda iz kneževskog groba II/1 s Ilijaka (Tab. I). Riječ je o posudi skoro kupastog oblika s blagim prelazom između ramena i oboda, na dnu je manje profilisano postolje. Ručke su postavljene horizontalno i bile su od gvožđa, najvjerovatnije su orginalne bile od bronzе, ali su kasnije

²⁰² Parović-Pešikan 1960, 29. Pehari su malih dimenzija, visina 8 cm, dok je širina grlića 7,5 cm.

²⁰³ Čović 1983, 151.

²⁰⁴ Čitava grupa dobila je naziv po natpisu Fidije na peharu iz Olimpije (Sparkes / Talcott / Richter 1970, 72).

²⁰⁵ Sparkes / Talcott / Richter 1970a, 70-72; 1970, Fig. 3, plate 11.

²⁰⁶ Isto, 72-73.

²⁰⁷ Parović-Pešikan 1960, 29.

²⁰⁸ Marić 1959, 95.

²⁰⁹ Marić 1977, 106.

²¹⁰ Marić 1959, 95.

²¹¹ Atanacković-Salčić 1977, 24.

²¹² Marić 1959, 95; Miše 2005, 31.

²¹³ Miše 2005, 29-30.

²¹⁴ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 67.

²¹⁵ Isto, 70.

²¹⁶ Fiala 1892, 406, Tab. I.

prepravljene.²¹⁷ Datovanje je omogućeno prvenstveno na osnovu ostalog dijela metalnog seta, o kojem se već raspravljalo. Primjerak takođe predstavlja italski import oko sredine 7. stoljeća.²¹⁸ Bronzane kotile su dosta rijedak nalaz tokom arhajskog perioda i mahom se sreću na prostoru Etrurije i južne Italije. Nalaz iz groba 26. s nekropole Chariamonte pripada tipu protokorintskih kotila i datovan je krajem 8. i u prvu polovinu 7. stoljeća.²¹⁹ Istom periodu pripadaju i primjerci iz grobnice Berberini, Calatia i Cairano.²²⁰

Fragmenta Selecta

Među mnogobrojnim nalazima s ranih iskopavanja glasinakog područja nalazi se i manji broj dijelova posuda za koje nije moguće uraditi sigurnu rekonstrukciju, skoro je i nemoguće pretpostaviti o kojim posudama se radi. Shodno tome da su nađene s pratećim grobnim inventarom, moguće je pretpostaviti njihovu vremensku upotrebu, što će biti i prezentovano.

U prvi takav nalaz spada fragment bronzane ručke iz humke VIII/3 iz Rusanovića (Tab. VIII, Sl. 3).²²¹ Prilikom prvobitnog publikovanja F. Fiala je nalaz označio kao fragment bronzane narukvice,²²² što je kasnije ispravio u svom radu B. Čović.²²³ Pored ovog nalaza, grob kremiranog pokojnika sadržao je 12 fibula tipa arareva gromila, 13 bronzanih i 4 gvozdene obruča, ulomke keramičkih posuda, kao i ulomak paragnatida ilirske kacige, jako oštećene usljed kremacije.²²⁴ U humci su bila sahranjena još dva inhumirana pokojnika. Najbolji reper za datovanje ove po svemu luksuzne grobne cjeline predstavljaju fibule tipa arareva gromila. Hronološki na Glasincu se javljaju krajem faze IVC-2, dok predstavljaju karakterističan dio materijalne kulture tokom rane Va faze.²²⁵

Drugi nalaz potiče iz čuvenog groba s aplikacijom vepra iz Zagrađa, humka I/3 (Tab. VII, Sl. 4): sedam fragmenata bronzanog lima, dosta velike posude s ravnim obodom i najvjerojatnije

drškom s dvije stilizovane ptičije glave.²²⁶ Posuda je bila spaljena zajedno s pokojnikom. Prema R. Vasiću posuda najvjerojatnije predstavlja lebes²²⁷ i datuje u posljednju četvrtinu 6. stoljeća.²²⁸ Modelovana predstava vepra rađena od srebrnog lima najvjerojatnije pripada aplikaciji s kacige tipa III A1-b, posljednjoj izdvojenoj fazi razvoja ilirskih kaciga prema M. Blečić Kavur.²²⁹ R. Vasić, a kasnije i druga grupa autora, pretpostavlja da se radi o aplikaciji za metalnu posudu.²³⁰ Ipak na pomenutom primjerku nema tragova od spaljivanja i sasvim sigurno ne pripada lebesu.

Posljednji fragment metalne posude potiče s iskopavanja Č. Truhelke u Kusačama na lokaciji Podgradac (Tab. VII, Sl. 6).²³¹ U humci I, bez bližih podataka o konstrukciji ili broju sahranjenih pokojnika, pronađen je manji fragment oboda s dijelom trbuha s plitko modelovanim kanelurama. U grčkoj toreutici nisu poznati primjerci ovoga tipa posude. Jedine paralele nalazimo na nekropoli Chariamonte u južnoj Italiji (Tab. VII, Sl. 5). Omfalos fiala s plitko kanelovanim trbuhom predstavlja etrurski proizvod druge polovine 7. stoljeća.²³²

III. Socio-ekonomska i simbolička uloga importovanih metalnih posuda

Poglavlarstvo starijeg gvozdenog doba

Starije gvozdeno doba okarakterisano je kao period socijalne i ekonomske transformacije. Peri-

²²⁶ Čović 1983, 150. Za bronzani privjesak s antitetično postavljenim ptičijim (?) glavicama M. Blečić Kavur i A. Pravidur pretpostavile su da se radi najvjerojatnije o skiptaru (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 57).

²²⁷ Vasić 2002b, 25

²²⁸ Na osnovu ikonografskih predstava u atičkom slikarstvu, aplikacija vepra datovana je u treću četvrtinu 6. stoljeća (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 60).

²²⁹ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 56. Iscrpnu interpretaciju aplikacije vepra iz Zagrađa dale su M. Blečić Kavur i A. Pravidur. Pored stilsko-tipološke klasifikacije i revidirane hronologije, date su i ikonografske analogije s poznatim primjercima koji se javljaju na kacigama iz Trebeništa, Olimpije i Gävojdje, kao i srodne aplikacije vepra iz perifernog groba I ateničke humke. Sasvim opravdano grob iz Zagrađa na osnovu kvalitativnog broja nalaza svrstale su u grupu kneževskih grobova glasinakog područja (Blečić Kavur / Pravidur 2012, 54-63).

²³⁰ Čović 1983, 150-151; Vasić 1983, 189; Бабин 2004, 106, 151-152.

²³¹ Čović 1983, 151, Tab. XXXIV. Prateći materijal iz humke nije publikovan.

²³² Tagliente 1985, 178, Tab. 3, 7.

²¹⁷ Parović-Pešikan 1960, 29; Čović 1983, 148.

²¹⁸ Čović 1983, 148; Čović 1987, 591; Vasić 2002b, 16.

²¹⁹ Tagliente 1985, 177, Tab. 3, sl. 2.

²²⁰ Isto.

²²¹ Čović 1983, 151.

²²² Fiala 1897, 4.

²²³ Čović 1983, 151.

²²⁴ Blečić Kavur / Pravidur 2012, 70-71, Sl.13.

²²⁵ Čović 1987, 630; Blečić Kavur / Pravidur 2012, 70-71.

od u kome novo vladajuće ratničko plemstvo, na čelu s poglavarom, izdvaja sebe putem gradnje monumentalnih grobnih cjelina i pojave nove vrste prestižne robe, što uključuje ratničko naoružanje, importovane setove za piće, keramičko i metalno posuđe, kao i raskošan nakit od čilibara i plemenitog metala. Ove pojave vezane za period od 8. do kraja 6. stoljeća i karakteristične su za čitavu kontinentalnu Evropu, pa tako i za centralni i zapadni Balkan.²³³

U arheološkom zapisu formiranje ove nove vladajuće elite na centralnom Balkanu izdvojeno je prvenstveno na osnovu bogatih kneževskih i ratničkih grobova, dok smo za pokušaj društvene stratifikacije na osnovu naseobinske arheologije i dalje uskraćeni.²³⁴ K. Kristiansen definisao je da pojava nove ratničke aristokratije podrazumijeva i pojavu novih društvenih normi u evropskoj kulturi. Te norme podrazumijevaju pojavu novih ritualnih aktivnosti, specifičan odnos prema pokojniku, monumentalnu gradnju, nove tipove naoružanja, tj. čitav novi splet društvenih djelovanja. Ona su se, prema mišljenju K. Kristiansena, širila kao „kulturni paket“ od Mediterana do sjeverne Evrope.²³⁵ Termin koji se najčešće koristi za definisanje društvenog sistema „varvarske“ Evrope starijeg gvozdenog doba je poglavarstvo. Najjednostavnije rečeno, *poglavarstvo* predstavlja sistem na čijem čelu je poglavar koji ima kontrolu nad ostalim socio-ekonomskim kategorijama na osnovu svog političkog, simboličkog i srodničkog prava.²³⁶ Čitav sistem poglavarstva, bar kako je on u najranijim radovima tumačen, nije nova, već samo obnovljena ideja Engelsovog termina *Vojna demokratija* (*Militarische Demokratia*), čime se definisao poslednji stupanj varvarstva. Vojna demokratija je sistem koji sadrži elemente plemenske tradicije, ali sada u jednom novom društvenom i ekonomskom poretku s poglavarom na čelu čija je vlast zavisila od vojnih pohoda, vojnih saveza i osvajanja novih teritorija.²³⁷

Pitanje na čemu se zasnivala moć poglavara i kako je ona održavana različito je tumačen. Naj-

veći broj autora smatra da je sistem poglavarstva zasnovan na srodničkoj društvenoj hijerarhiji gdje je društveni status nasljedan i samim time moć je zasnovana na autoritetu koji za sobom vuče taj status. Zahvaljujući tome članovi srodničke grupe kreirali su i ekonomsku strategiju kojom su dodatno učvršćivali svoj društveni položaj.²³⁸

U poslednje vrijeme dosta je kritički posmatran ovaj neo-evolucionistički termin tumačenja socijalne evolucije, npr. u Srbiji, gdje se kritika odnosi na ekonomsku aktivnost i to da importovani predmeti na bilo koji način mogu da formiraju ili učestvuju u formiranju socijalnih odnosa među praistorijskim zajednicama.²³⁹ Razumijevanje socijalne strukture prvenstveno se mora posmatrati u regionalnom kontekstu gdje se u obzir moraju uzimati različiti faktori koji će dovesti do određenog socijalnog poretka: korelacija između veličine populacije i hijerarhije u naselju, statusne i srodničke razlike, proizvodnja i trgovina samo su neki od elemenata koji se moraju uzeti u razmatranje.²⁴⁰ Ponuđeni su i alternativni modeli, kao što je sistem heterarhije, koji je definisan kao socio-politički sistem u kome nekoliko pojedinaca ili čak institucija dijele moć i autoritet, svaka jednako i nezavisno, ali u okviru jednog zajedničkog vojno-političkog sistema, kakvu hipotezu odnedavno zastupa T. Thurston.²⁴¹

Naša saznanja o socijalnoj organizaciji zajednica starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana su dosta skromna. Uglavnom smo ograničeni na posmatranje grobnih cjelina kao glavnih izvora za tumačenje socio-ekonomskih procesa. Starije gvozdeno doba u tradicionalnoj arheologiji posmatrano je kao period kulturne i etničke stabilnosti, period u kome je formiran tzv. kompleksni ilirski etnički prostor u kome je većina istraživača bila sklona da kulturne grupe poistovjećuje s etničkom grupom.²⁴²

Već smo spomenuli da je period između početka 7. i 6. stoljeća definisan kao horizont kneževskih grobova i na osnovu čega je zaključeno je da su socio-ekonomski procesi koji su se dešavali

²³³ Палавестра 1984, 3-4; Teržan 1995, 81; Wells 1998, 258-259; Kristiansen 1999, 176; Babić 2001, 84; Бабић 2004, 9; Baray 2008, 3.

²³⁴ Palavestra 1995, 37; Бабић 2004, 65; Бабић 2008, 79; Pare 1997, 271; Potrebica 2013, 206.

²³⁵ Kristiansen 1999, 181; Палавестра 1984, 4.

²³⁶ Thurston 2009, 360.

²³⁷ Kristiansen 1998b, 46; Kristiansen 1998a, 238.

²³⁸ Palavestra 1990, 239; Collis 2003, 19; Бабић 2004, 38.

²³⁹ Babić 2002, 77.

²⁴⁰ Kristiansen 1998b, 44.

²⁴¹ Thurston 2009, 360.

²⁴² Човић 1976b, 284; Срејовић 1979, 80-81; Zotović 1985, 125; Vasić 1991, 76; Васић 2000, 317. Za kritiku pogledati Palavestra / Babić 2003, 204.

u centralnoj Evropi bili prisutni i na centralnom i zapadnom Balkanu.²⁴³

Međutim šta se desilo poslije 6. stoljeća? Gdje su nestali moćni poglavari? Da li došlo do nove socio-ekonomske transformacije i kako se to odrazilo u arheološkim konkretnim i potvrđenim izvorima?

B. Čović je pretpostavljao da krajem 6. stoljeća nastupa socijalna promjena gdje opada uloga starijeg elitnog ratničkog plemstva, a kao dominantan stalež javlja se novi ratnički stalež.²⁴⁴ Na teritoriji onoga što je u arheološkoj literaturi poznato kao centralno ilirsko područje, definisano prvenstveno na osnovu sličnosti u materijalnoj kulturi,²⁴⁵ krajem 7. stoljeća oko 20% grobova sadrži oružje, da bi se tokom 5. stoljeća broj povećao na 50% grobova s oružjem. B. Čović ovu je promjenu nazivao procesom socijalne nivelacije koja će dovesti do toga da tokom 5. stoljeća svaki muškarac sposoban za rat ima pravo da nosi oružje i bude s njim sahranjen.²⁴⁶ Šta je uzrok takvog porasta broja ratnika? Jedna od pretpostavki je povećanje populacije koje će neminovno dovesti do međusobnih sukoba između pojedinih zajednica zbog egzistencijalnih pitanja (stoke, zemlje i izvora) ili veća metalurška aktivnost koja će u arheološkom kontekstu biti potvrđena većom količinom naoružanja.

Od polovine 6. stoljeća i luksuzni artikli, prvenstveno importovani, postaju brojniji i dostupniji. Nova aristokratija ili vodeći članovi zajednice svoje potrebe za luksuznim predmetima podmiruju preko kolonija na istočnoj obali Jadrana Dirahija i Apolonije i gradova u sjevernoj Grčkoj i Makedoniji.²⁴⁷ Jedan od najkarakterističnijih markera te nove ratničke društvene organizacije je i pojava većeg broja različitih tipova defanzivnog naoružanja tzv. grčke provincijencije: knemida, kaciga i štitova, ali i pojave dijelova metalnih setova za piće.²⁴⁸

Grupe individua definisale su svoj status i drugi su ih definisali kao vodeće članove društva prvenstveno na osnovu statusa i moći.²⁴⁹ Tradicionalno, arheolozi su status pojedinaca određi-

vali na osnovu grobnih priloga.²⁵⁰ S druge strane, dosadašnja istraživanja nisu pokazala postojanje korelacije između mjesta vlasti za života i mjesta sahrane na prostoru tzv. *glasinačkog kulturnog kruga*.²⁵¹

Pitanje urbanizacije tokom starijeg gvozdenog doba prvenstveno je posmatrano kroz definisanje kneževskih rezidencija kao ishodišta ne samo luksuznih materijala, importovanih nalaza, već i novih ideja. Autor ideje *Fürstensitze* ili poglavarskog sjedišta, Wolfgang Kimmig, pokušao je da definiše kneževske rezidencije zapadne Evrope kao svojevrsan pandan kneževskim grobovima.²⁵² Kimigova definicija *Fürstensitze* odnosi se na nekoliko kriterija: dominantan položaj s fortifikovanim akopoljem, nalazi importovane robe mediteranskog juga, ali i drugih lukuznih nalaza, kao što su čilibar, korali, zatim koncentracija kneževskih humki, ali što je najbitnije, da čitavo naselje bude interpretirano kao centralno, regionalno mjesto koje je uključeno u široku mrežu trgovine i razmjene, kako na lokalnom nivou tako i na regionalnom.²⁵³ Jedno od pitanja koje se još nameće jest da li su centralna poglavarstva sjedišta privlačila ljude da se nastane ili su ljudi bili primorani da se nasele radi obavljanja rada i službe aristokratiji.²⁵⁴ Takva mjesta predstavljala bi politička, vjerska i trgovačka središta. Kimigo-

²⁵⁰ Bradley 1982, 109; Alekshin 1983, 138-139. Promjena je došla s tzv. *Novom arheologijom* gdje je akcenat stavljen na normativno posmatranje društvene zajednice i društvene strukture unutar regionalne pogrebne varijacije, a glavno pitanje koje je postavljeno jest da li je pogrebna praksa odraz društvene hijerarhije? Ovo je postala osnova tzv. Saxe-Binfordovog modela (Bradley 1982, 109; Parker / Pearson 2005, 28-30). Neiscrpne etnološke analogije, kros-kulturna generalizacija postaje okosnica Nove arheologije. Ovaj pozitivistički pristup naići će na oštre kritike postprocesnih arheologa. S postprocesnom arheologijom akcenat je stavljen na rekonstrukciju individualnog života pojedinca radije nego na opštu generalizaciju (Hanks 2008, 260). K. Kamp je u svojim radovima pokušala da bude jedna vrsta posrednika između procesnog modela i novih kritičkih stavova postprocesne arheologije, kada je definisala da je pogrebna praksa više pokušaj da se prikaže društveni status nego što je direktna refleksija samog društvenog položaja (Kamp 1998, 94). Određene stvari nije moguće pročitati kao arheološki zapis, jer nisu ostavile traga, broj ljudi na groblju, ceremoniju, oplakivanje i žaljenje (Baron Tacla 2008, 142-143).

²⁵¹ Бабић 2008, 79.

²⁵² Kimmig 1969, 96-100; Milcent 2012, 91-92; Potrebica 2013, 207.

²⁵³ Posluschny 2007, 117; Milcent 2012, 91-92; Pare 1991, 184.

²⁵⁴ Isto, 122.

²⁴³ Палавистра 1984, 8-13.

²⁴⁴ Човић 1976b, 182.

²⁴⁵ Čović 1964, 97.

²⁴⁶ Човић 1976b, 182-183.

²⁴⁷ Miše 2005, 29; Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 70.

²⁴⁸ Vasić 1982, 5.

²⁴⁹ Rathje 2008, 26.

va studija bila je posvećena samo definisanju političkog središta i neke vrste protodvora i u svom skromnom obimu ulazila je u definisanje ekonomske strategije formiranja naselja ili sociološku komponentu populacije.²⁵⁵ Kimigova teorija postala je model sa strogim kriterijima kojima se utvđuje političko središte gvozdenodobne elite. Dopunu Kimigovog modela izvršio je Hajnrih Harke.²⁵⁶ Za razliku od Kimiga, Harke je teoriju testirao na širem području zapadne i centralne Evrope i prvi put koristi tisenove poligone u definisanju prostora koji je mogao biti kontrolisan iz jednog takvog središta.²⁵⁷

Kritika se odnosi na to da je veoma mali broj naselja istražen na velikoj površini i da teško možemo dobiti sliku o jednoj vrsti vertikalne stratigrafije i hijerarhije. Sve ovo sugerise da se radi o naseljima i političkoj centralizaciji, ali treba imati na umu da socio-ekonomske promjene ne događaju samo elitu nego i ostali dio društva, veća naselja podrazumijevaju i veću potrošnju hrane, što opet traži povećanu proizvodnju, bilo da se radi o poljoprivredi ili stočarstvu. Sasvim sigurno možemo govoriti o određenoj centralizaciji i stvaranju monopola nad određenim mikrop prostorom više od nekoliko generacija.²⁵⁸

Gradina Ilijak od svih ostalih gradina glasi načkog područja ističe se kao jako poglavarsko sjedište. Na ilijačkom platou formiran je fortifikovani prostor od 16 ha. Manja sondažna iskopavanja otkrila su bogat kulturni sloj kasnog bronzanog doba i ranog gvozdenog doba.²⁵⁹ Moć glasi načkih poglavara bila je zasnovana i na socijalnoj kontroli prostora.²⁶⁰ Teško je govoriti o tome da li su ilijački poglavari kontrolisali područje Glasinačkog polja, Osova ili Zagrađa, ili je pak kontrola prostora bila ograničena prirodnim faktorima na polja i izvore u određenom mikrop prostoru. Tezu o socijalnoj diferencijaciji na osnovu fizičko-geografskog prostora pokušao je da postavi I. Bojanovski sugerišući da će etnički identiteti i/ili plemenski identiteti u predrimskoj

Hercegovini biti vezani za pojedina kraška polja.²⁶¹ Sigurno ne možemo govoriti o socijalnoj zatvorenosti pojedinih zajednica u svoj mikrop prostor. Osvajanja i pljačke bile su česta društvena djelanja u starijem gvozdenom dobu, ali postojanje nečega što bi se zvalo poglavarski domen ili nasljedni teritorijalni domen odnosilo bi se na jasno izdvojen mikrop prostor.

Socio-ekonomski procesi društvene transformacije nisu samo karakteristike centralnog Balkana. Isti ili slični procesi javljaju se i u drugim dijelovima Evrope. Uticaj istočnog Mediterana u Italiji počinje s 10. stoljećem i intezivira se u kasnijim periodima.²⁶² U Dauniji pojava kneževskog horizonta veže se za kraj 8. i prvu polovinu 7. stoljeća i rezultat je trgovački i kulturnih veza s grčkom kolonijom Kumom i etrurskim emporijumom Pontakagnanom. Ovo će dovesti do formiranja aristokratskog sloja, gdje se po prvi put evidentira proces akumulacije bogatstva, izražen preko kneževskih sahrana. Ovaj koncept prestiža i akumulacije dobara, krajem orijentalizirajućeg perioda, javlja se na makro planu. U grobnicama kneginja javljaju se dijelovi nošnje koja gubi lokalne karakteristike i javlja se jedan regionalni trend. Pojava oruđa (noževa, ražnjića i sjekira) u ženskim grobovima Daunije počinje da jasno definiše ženu kao čuvara kuće i imetka. Izolovane grobne cjeline velikih dimenzija izdvajaju ugledne članove društva druge polovine 7. stoljeća i prve polovine 6. stoljeća.²⁶³

U određenom broju slučajeva tokom ovoga perioda dolazi i do izdvajanja jedne humke iz nekropole koja dominira svojom monumentalnošću i na glasi načkom kulturnom prostoru. To jasno ukazuje na namjerno pravljenje granice i izdvajanje bogatih i uglednih, najvjerovatnije i vodećih članova društva od ostalih.²⁶⁴ Takvi slučajevi evidentirani su u Pilatovićima, Ilijaku, Ararevoj gromili, Brezju.²⁶⁵ Kneževske humke nisu posmatrane samo kao statusni markeri, već

²⁵⁵ Čitav hijerarhijski sistem je strogo podijeljen na tri grupe: zavisni radnici, ratnička klasa i vladajuća elita, oličena u vidu pojedinca ili dinastije (Govedarica 2002, 323).

²⁵⁶ Milcent 2012, 92-93.

²⁵⁷ Isto, 93.

²⁵⁸ Isto, 110.

²⁵⁹ Govedarica 1985, 21.

²⁶⁰ Prvenstveno jer je ekonomija ovih zajednica izrazito stočarskog karaktera, gdje je dominantno transhumantno stočarenje još od eneolita (Palavestra 1995, 37-38).

²⁶¹ Bojanovski 1985, 7-8.

²⁶² Rathje 2008, 24.

²⁶³ Montanaro 2007/08, 22.

²⁶⁴ Pokojnici su se u gvozdenom dobu, kako pretpostavlja B. Arnold, sahranjivali po određenim topografskim principima, a nekropole, iako blizu naselja, predstavljaju fizički odvojene cjeline od svijeta živih (Arnold 2002, 129-130; Baron Tacla 2008, 137).

²⁶⁵ Teržan 1995, 85.

kao cjeline koje djeluju na tri nivoa; teritorijalnom, rodovskom i ritualnom.²⁶⁶

Od 7. stoljeća postoje jasne razlike između populacija na području južne Italije, uglavnom zbog različitih kulturnih uticaja. Sjeverni djelovi Daunije manje su pogođeni direktnim uticajima grčkih kolonija i više su okrenuti etrurskim, kampanskim centrima, dok etničke skupine na jugu, poput Mesapa, počinju formirati kulturne navike preuzete od grčkih kolonista. U pogrebnoj praksi počinju da se javljaju čitavi simpozijastički setovi, kao forma socijalnog modela preuzetog od strane kolonista.²⁶⁷ Na području sjeverne i centralne Italije nema grčkog importa prije 6. stoljeća, za razliku od južne Italije, gdje se javlja već od 8. stoljeća. A. Nijboer pretpostavlja da nosioci Vilanova kulture nisu bili zainteresovani za grčku keramiku, jer je nisu cijenili kao prestižno dobro.²⁶⁸

Na području centralne i zapadne Evrope od kraja kasnog bronzanog doba dolazi do pojave bogatih sahrana koje mogu sugerisati na postojanje nekog oblika hijerarhijskog ustrojstva i povlaštenog sloja. Međutim, tek s Halstatom C dolazi do jasnih indicija koje su uslovile postojanje stabilnog rangiranog društva.²⁶⁹

Krajem 5. stoljeća dolazi do opadanja moći poglavara i šire pojave luksuznih grobnih cjelina. Bogatstvo više nije iskazano na tako eklatantan način kao ranije.²⁷⁰ Ono što je B. Čović nazvao proces socijalne nivelacije²⁷¹ dovešće do šire pojave luksuznih grobnih cjelina, gdje počinju da dominiraju ratnički grobovi. Grobovi braće po oružju jedna su od upečatljivih karakteristika 5. stoljeća čitave praistorijske Evrope.²⁷² U ovom

periodu, prema arheološkoj istraženosti, počinje da se javlja tip ravnih kolektivnih grobova i pojedinačnih grobova. Interesantno je to da se pojavljuju u trenutku kada dolazi i do promjene u socijalnoj organizaciji i prestanka gradnje monumentalnih humki.²⁷³

Tokom 4. stoljeća dolazi do osnivanja kolonija na istočnoj obali Jadrana, Ise i Farosa.²⁷⁴ Ovo je vrijeme kad najvjerovatnije slabi vojna i ekonomska moć ratničke aristokratije, jer poslije druge polovine 4. stoljeća nemamo više tako raskošnih ratničkih grobova. Dio ilirskih plemena našao se u direktnom kontaktu s Grcima, što je za posljedice imalo da je dio lokalnog stanovništva naseljavao emporijume i kolonije, zatim aktivnu trgovinu, razmjenu ideja, a to će sve dovesti do promjena u načinu gradnje i nošnje. Čitav splet novih društvenih normi počeo je da se pojavljuje među ilirskom populacijom.

Putevi importovanja

Šta je uslovalo ovu prostornu distribuciju metalnih posuda? Koji su to putevi kojima se odvijala trgovina i razmjena? Kako se ti putevi mogu detektovati u arheološkom kontekstu? Ovo su samo neka od pitanja koje se nameću prilikom obrade prostorne distribucije predmetnog materijala.

M. Parović-Pešikan se u više svojih radova bila detaljno pozabavila putevima prodiranja grčkog importovanog materijala na centralni Balkan, gdje je kao i većina autora pretpostavila da su glavne komunikacije pratile doline rijeka.²⁷⁵ Najveći broj importovanih metalnih posuda s Glasinca proizvod su italjskih i/ili etrurskih radionica. Počev od 9. stoljeća italjski proizvodi, prvenstveno keramika, počinju da pronalaze svoje mjesto na istočnoj obali Jadrana, takođe i lokalni proizvodi „ilirskih“ zajednica javljaju se među italjskim populacijama starijeg gvozdenog doba.²⁷⁶ Dva os-

²⁶⁶ Palavestra 1995, 38, 48-49; Palavestra / Babić 2003, 204.

²⁶⁷ Tarditi 2006/07, 311; Montanaro 2010, 203.

²⁶⁸ Nijboer 2008, 17.

²⁶⁹ Rowlands 1998b, 57.

²⁷⁰ Vasić 2003, 117.

²⁷¹ Човић 1976b, 182-183.

²⁷² Od luksuznih grobnih cjelina 5. stoljeća s Glasinca treba istaći humku V s Čitluka s posljednjim nalazima importovanih metalnih posuda, humka VIII/3 s Rusanovića, humke IV/1, XI/1 i IX/2 s Potpečina s karakterističnim nakitom tipa mramorac (Benac / Čović 1957, 21-22), dok na širem području glasinačkog kulturnog kruga treba izdvojiti grobove ratnika iz Plane kod Bileća, s dosta brojnim primjercima ofanzivnog naoružanja i dvije ilirske kacige, zatim sahranjene ratnike najvišeg ranga iz Kličeva kod Nikšića i Kačnja kod Bileće s bogatim defanzivnim naoružanjem (Жижих 1979, 205; Marić 1959, 89-90) te ženski luksuzni ukop iz Kruševice (Srejšević 2002, 273). Ovoj grupi pripa-

daju i posljednji otkriveni grobovi ratnika iz Vranjeva sela kod Neuma (Blečić Kavur / Milićević-Capek 2011, 71). Svi muški grobovi predstavljaju grobne cjeline u kojima su sahranjeni pokojnici s naglašenim ratničkim karakterom, izuzev ukopa iz Kruševice.

²⁷³ Na Glasinačkoj visoravni nema dokaza o pojavi ravnih grobova, što ne znači da ih nije bilo. Sahranjivanje pod humkama ostaje dominantna pogrebna praksa tokom čitavog perioda.

²⁷⁴ Katić 2002, 424.

²⁷⁵ Паровић-Пешикан 1960, 36-37; Katić 2002, 423.

²⁷⁶ Kirigan 2009, 139; D'Ercole 2002, 212, 228; B. Govedarica pretpostavlja da je sahranjivanje pod humkama na po-

novna modela distribucije materijala s područja južne Italije i Etrurije su: direktna trgovina i razmjena s lokalnim zajednicama u priobalnom pojasu i/ili mogućnost trgovine preko kolonijalnih posrednika na istočnoj obali Jadrana.

Prvi model po kome importovani materijal dolazi direktno do lokalnih zajednica bez posrednika je malo vjerovatan. Prvenstveno nemamo još dokaza o većim domorodačkim naseljima koja bi imala kapacitet da prime robu i vrše dalju redistribuciju. Naravno, to ne implicira inferiornost lokalnih zajednica, ali sama socijalna struktura i ekonomska strategija ranih zajednica gvozdenog doba na istočnoj obali Jadrana nije bila okrenuta ka urbanizaciji ili kreiranju široke mreže monopola nad trgovinom i razmjenom. Direktan kontakt označavao bi i daleko veći broj importovanih nalaza među grobnim priložima lokalne aristokratije, što nije slučaj. Broj importovanih nalaza je veoma skroman u priobalnom pojasu i bližem zaleđu u poređenju s glasináčkom visoravni i dublje u unutrašnjosti.

Model kolonijalnog posrednika je vjerovatniji odgovor gdje je završavala roba iz italjskih centara. Apolonija i Dirahion su jedine grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana osnovane tokom arhajskog perioda²⁷⁷ i već s osnivanjem postaju važna uporišta za distribuciju materijala u unutrašnjost.²⁷⁸ Upravo osnivanje ovih korintskih kolonija u 7. stoljeću poklapa se s pojavom prvih importovanih predmeta na Glasincu.²⁷⁹ Slična situacija javlja se i s osnivanjem kolonije Mesalije, kada domorodačke populacije južne Francuske postaju najveći uvoznici i konzumenti etrurske robe.²⁸⁰

Jedna od važnijih saobraćajnica tokom prai-storijskog perioda jeste dolina Neretve. Brojnost importovanog materijala, a samim tim i intezitet trgovine i razmjene, povećava se krajem 6. stoljeća

dručju Apulije rezultat kontakta s balkanskom populacijom (Govedarica 1985, 85-87). Za detaljniji pregled materijalne kulture transjadranske trgovine i razmjene pogledati kod Batović 1976, 11-95.

²⁷⁷ Stocker 2009, 63; D'Ercole 2002, 21; Vasić 1993, 59.

²⁷⁸ Isto, 205; Pare 1997, 264. Iste kolonije bile su i posrednici importovane korintske robe s italjskim zajednicama poput Mesapa (Rolley 1991, 202-203).

²⁷⁹ Babić 2002, 79. Dobar primjer odnosa lokalne populacije i grčkih kolonista jeste kneževski grob iz Belša kod Elbasana s brojnim importovanim dijelovima seta za piće i oružja, koji pokazuje jedan novi odnos prema iskazivanju bogatstva uslovljenom trgovinom i razmjenom s Apolonijom i Dirahionom (Albanien 244. ff; Vasić 2010, 115).

²⁸⁰ Dietler 1997, 278.

i tokom 5. stoljeća.²⁸¹ U prilog tome idu otkriveni grobovi lokalne ratničke aristokratije iz Vranjeva sela kod Neuma.²⁸² Svojom brojnošću ističe se importovani simpozijastički set, čije porijeklo treba tražiti među sjevernogrčkim radionicama, najvjerovatnije onim epirskim.²⁸³ Drugi primjerak importovanog nalaza dolazi iz grobnice u Konštici kod Radimlja. Bronzana ojnohoa proizvod je korintskih radionica i bliska je novopazarskom primjerku, datovanom oko 500 godine.²⁸⁴

Ne treba isključiti da je bilo još komunikacijskih pravaca koji nisu pratili doline rijeka, a koji su vezani za grčko-ilirsku trgovinu.²⁸⁵ Prisustvo brojnog importovanog materijala u Ljubomiru,²⁸⁶ Kačnju²⁸⁷ i Plani²⁸⁸ teško da se može dovesti u vezu s Neretvom kao glavnim trgovačko-komunikacijskim pravcem. Geografsko-komunikacijska pozicija ovih lokaliteta bila je okrenuta najvjerovatnije prema tzv. Dubrovačkom putu (*via Ragusa via Drine*), koji je spajao Jadranske gradove, prvenstveno Dubrovnik, s balkanskim zaleđem u srednjem vijeku. Put je išao preko Popovog, Bilećkog i Gatačkog polja²⁸⁹ i na osnovu numizmatičkih nalaza, antičkih epigrafskih spomenika, a kasnije i pisanih izvora, definisan je kao glavni komunikacijski pravac s centralnim Balkanom.²⁹⁰ Đ. Odavić je u novije vrijeme pokazao da se koncentracija praistorijskih gradinskih naselja i nekropola u istočnoj Hercegovini upravo poklapa s trasom ovoga karavanskog srednjovjekovnog puta.²⁹¹ Ista ova komunikacijska trasa poslužila je A. Palavestri da definiše jedan od mogućih puteva importovanja i redistribucije čilibara na centralnom Balkanu.²⁹²

²⁸¹ Pare 1997, 266.

²⁸² Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 71.

²⁸³ Isto, 69.

²⁸⁴ Marijan 2001, 96. Prema B. Marijanu ojnohoa je proizvod etrurskih radionica, što svakako ne može biti slučaj, kako je pokazala analiza M. Blečić Kavur (Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 69). Takođe isti autor navodi paralele s ojnohom iz Kruševica, što takođe nije dopustivo, jer se radi o dvije ne samo tipološki različite posude već i vremenski udaljena primjerka. Ojnohoa iz Kruševica pripada posudama s trolisnim otvorom i na osnovu pratećeg materijala datovana je oko sredine 5. stoljeća (Srejić 2002, 283, 288).

²⁸⁵ Palavestra 2006, 61.

²⁸⁶ Atanacković-Salčić 1977, 37.

²⁸⁷ Marić 1959, 87-102.

²⁸⁸ Parović-Pešikan 1982/83, 74.

²⁸⁹ Владић-Крстић 1999, 49-50.

²⁹⁰ Vojanovski 1985, 15.

²⁹¹ Одавић 2003, 42.

²⁹² Palavestra 1993, 284; Palavestra 2006, 61.

Ovaj karavanski put dalje na sjeveru jednim svojim djelom išao je preko Tjentišta do Foče i Drine, dok se drugi krak mogao odvajati za Glasinac preko doline Željeznice i Sarajevskog polja. Ilijak se nalazio na raskršću puteva koji su vodili od doline rijeke Prače do Glasinačkog polja u srednjem vijeku i nema sumnje da se radi o starijoj dobro poznatoj saobraćajnici. Dalja komunikacija između pojedinih polja na Glasincu bila je uslovljena konfiguracijom terena, uglavnom najniže tačke između pojedinih polja bile su i aktivne saobraćajnice. U prilog istočnoj Hercegovini kao važnoj trgovačkoj transverzali govore i nalazi koji po svojim karakteristikama ukazuju na glasinačke zanatske cente ili su bar inspirisani nalazima iz istih centara. Osim s trgovinom, prisustvo glasinačkog materijala može se dovesti i u vezu s ostalim društvenim interakcijama, kao što su međuplemenski sukobi i savezi ili bračne veze. Sličnost u materijalu s glasinačkim kompleksom prvenstveno se odnosi na nakit i funkcionalne dijelove odjeće. Dosta brojne fibule tipa Arareva gromila, pločaste fibule, ćilibarske perle, zatim nakit od iskucanog i punktiranog lima, dvojne igle i jednostavne lučne fibule ukazuju na povezanost stanovnika glasinačke visoravni sa svojim istovremenicima na prostoru Hercegovine.²⁹³ To je dosta izraženo na lokalitetima u sjevernoj Hercegovini koji geografski gravitiraju prema glasi-načkom području, kao što su Pržine kod Gacka i Mosko kod Bileće, koji se sa svojim inventarom uklapaju u već poznatu sliku grobova tog perioda.²⁹⁴ Pojava kalotastih pojasnih kopči s laticama dobar je primjer uticaja na lokalnu nošnju s glasinačkog područja.²⁹⁵ Izuzetak u materijalnoj kulturi za sada predstavlja nedostatak ranih oblika fibula tipa čertoza koje su dosta raširene u sjeverozapadnom i zapadnom dijelu glasinačkog kompleksa tokom faze Va.²⁹⁶ Zahvaljujući svom pogodnom geografskom položaju na obodu širokog kraškog polja, može se slobodno reći da su ove zajednice predstavljale posrednike između stočarskih zajednica sjevera koje su mogle da ponude svojim južnim susjedima dragocjeni metal, dok su zauzvrat dobijali so, ćilibar, robove, luksuzno ratničko naoružanje i dijelove metalnih setova za piće.

²⁹³ Васић 1996a, 19.

²⁹⁴ Marijan 2001, 147.

²⁹⁵ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 50.

²⁹⁶ Čović 1987, 631.

Sve metalne importovane posude s Trebeništa K. Stibe je opredijelio kao proizvode lakonskog ili korintskog porijekla.²⁹⁷ Prema istom autoru Ohrid je bio centar redistribucije ne samo materijala s juga i istoka već i dalje na sjever. S obzirom na veće prisustvo robe lakonskog porijekla, isključuje mogućnost da su kolonije Apolonija i Dirahion učestvovalе kao posrednici u razmjeni, već sugerіше postojanje pomorskog puta preko istočne obale Grčke do Solunskog zaliva i dalje na sjever.²⁹⁸ Takođe sjeverno od Trebeništa može se pratiti distribucija lakonskog materijala, kao što su nalazi menade iz Tetova, djevojke u trku iz Prizrena pa sve do hidrije iz Artanda u Mađarskoj.²⁹⁹

Pored nešto brojnijeg italiskog importa, grčki kontinentalni materijal uglavnom je reprezentovan fialama i peharima. Pojedini tipovi materijala, kako smo već pokazali, imaju svoje paralele s materijalom s teritorije današnje Bugarske. U kneževskom grobu iz Sofronijeva grobni inventar, pored omfalos fiale, činila je fibula glasi-načkog tipa.³⁰⁰ Prema B. Teržan Podunavlje je predstavljalo prostor preko koga su se širili uticaji iz Frigije i Jonije, koji su dalje sezali sve do Glasinca.³⁰¹ Prilog vezama srednjeg Podunavlja i Glasinca predstavlja i nalaz mača s T drškom s nekropole Podilijak B/7.³⁰² Tipološki se može smatrati importom, jer krivi jednosjekli mačevi s T drškom predstavljaju karakterističan dio grobnog inventara ratničkih grobova JZ Rumunije, tzv. *basarabi horizonta* ranog gvozdenog doba.³⁰³

Trgovačke veze s Etrurijom i Apulijom krajem 6. i tokom 5. stoljeća takođe će biti aktivne³⁰⁴ sve do 4. stoljeća, kada primarnu ulogu u daljoj distribuciji preuzimaju grčke kolonije Isa i Faros.

²⁹⁷ Stibbe 2003, 70-71.

²⁹⁸ Isto, 89-96.

²⁹⁹ Isto, 97-98.

³⁰⁰ Teržan 1995, 90.

³⁰¹ Isto, 90. M. Parović-Pešikan takođe je Podunavlje posmatrala kao važnu trgovačku transverzalnu s grčkim kolonijama na Pontu i Joniji (Parović-Pešikan 1960, 39).

³⁰² Čović 1959, 76.

³⁰³ Isto, 76. Za detaljnije o distribuciji mačeva s T drškom pogledati kod Guštin 1977, 158-166.

³⁰⁴ Iako etrurski import krajem 6. i tokom 5. stoljeća nije toliko brojan kao na prostoru Istre ili Slovenije (Mihovilić 2002, 505), sporadični nalazi s centralnog Balkana ukazuju na postojanje trgovačkih veza koje jednim dijelom idu preko kolonija na istočnom Jadranu, a drugim dijelom preko Slovenije i Posavine i dalje na jug (Vasić 1993, 53-55; Parović-Pešikan 1982/83, 71-74).

Trgovina i razmjena

Presudan faktor u transformaciji društva predstavljala je trgovina i razmjena. Tokom starijeg gvozdenog doba regionalna i lokalna razmjena postaju jasnije detektovane u arheološkom kontekstu. Pojedine regije, čak i sela, postaju proizvođači robe koja nosi lokalne stilske karakteristike, koje se kao takve u nekim drugim regijama izdvajaju od domaćih proizvoda.³⁰⁵ Za gvozdeno doba Evrope karakteristična su dva vida distribucije proizvoda: trgovina na ekonomskoj osnovi i ceremonijalna razmjena darova. Pojava ceremonijalne razmjene darova jedna je od bitnih karakteristika ranih društava. Prema A. Palavestri takva razmjena bila je povezana s unutrašnjom organizacijom proizvodnje i bila je karakteristična za vladajući sloj društva.³⁰⁶

Već početkom 7. stoljeća možemo reći da je na Glasincu završen jedan proces formiranja složene hijerarhijske moći, koncentrisane oko lokalnih kneževa. Svojom političkom i ekonomskom moći držali su monopol nad regionalnom trgovinom, ali najvjerovatnije i karavanskim putevima kojima je roba iz kolonijalnih centara stizala do Glasinca i dalje. Studije o mehanizmu razmjene uglavnom su posmatrane kroz mosov (Marcel Mauss) model darovanja, u kome jedna strana isporučuje robu, bez obaveze da će druga strana odmah uzvratiti istim.³⁰⁷ Za razliku od utilitarno-kapitalističkog modela trgovine i razmjene koji podrazumijeva obostranu trgovinu robom, Mosov model predstavlja koncept vrijednosti između ljudi, a ne robe. Ta veza počiva na slobodnom prihvatanju i uzvraćanju poklona od strane onoga ko prima, ali sama po sebi nije obavezujuća. Sistem razmjene darova zasnovan je na uzajamnom povjerenju, ali to ne znači da jedna i/ili druga neće imati koristi u toj razmjeni. Njen najveći rezultat je postizanje ekonomskog uticaja, tj. monopola nad određenim prostorom.³⁰⁸

Tokom gvozdenog doba razmjena darova između grčkih kolonijalnih centara i lokalnih poglavara bila je postavljena na jedan viši stupanj.³⁰⁹ S. Frankenstein i M. Rowlands definisali su ovaj fenomen kroz model prestižne robe. Model je

postavljen kao sistem dominacije i hijerarhije zasnovan na monopolu i kontroli proizvodnje i importu proizvoda mediteranskog juga.³¹⁰ Ograničen pristup prestižnoj robi pomaže u legitimaciji socijalnog statusa. Samim tim, aristokratski sloj, pored kontrole, mogao je i da vrši dalju redistribuciju robe. Kritike ovoga modela odnosile su se na prenaplašavanje sahrana kao odraza socijalnog položaja. Bintlifova kritika odnosila se i na preuveličavanje značaja mediteranskog importa i prema njemu korijen socijalnih promjena treba tražiti u socijalnim procesima koji se javljaju još tokom bronzanog doba.³¹¹ S. Babić takođe ističe da rano gvozdeno doba nije početak socijalne stratifikacije i izdvajanja elitnog sloja, taj proces započeo je još ranije, u bronzanom dobu.³¹²

Druga kritika modela prestižne robe odnosi se na samu postavku, gdje je čitav ekonomski sistem postavljen na modelu potražnje i zavisnosti. Ovaj princip u suštini veže ljude u mrežu zavisnosti u kojem svakim darovanjem stvarate novu zavisnost i čitav sistem je cikličan, nikad nije završen, a dobit je upitna.³¹³ Sve je u suštini implikacija modernog ekonomskog sistema kapitalističkih društava, jer da bi model funkcionisao, mora postojati moralna odgovornost i regulisano pravo, koje prelazi u domen krivične odgovornosti.³¹⁴ Prestižni predmeti cirkulišu samo u određenim uslovima, sklapanju brakova, saveza itd., dok je cilj svakog poglavara zadržavanja predmeta, a ne njegova slobodna cirkulacija.³¹⁵

U nedavnoj studiji A. Testart je predložio definisanje dva okvira političkog djelovanja nakon smrti poglavara, tj. politika skladištenja i distribucije.³¹⁶ U politici skladištenja značajan dio imovine sahranjen je s pokojnikom, dok se u politici distribucije imovina dijeli između članova porodice, ali i zajednice. Osim njegovih ličnih stvari,

³⁰⁵ Wells 2008, 361-362.

³⁰⁶ Palavestra 1990, 156-157.

³⁰⁷ Sciacca 2006/07, 281.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Wells 2008, 362.

³¹⁰ Rowlands / Frankenstein 1998, 327-328; Baray 2008, 4; Govedarica 2002, 323.

³¹¹ Baron Tacla 2008, 139; Pare 1991, 186.

³¹² Babić 2002, 80. Glasinac je dobar primjer za to gdje imamo kontinuitet sahranjivanja od bronzanog do gvozdenog doba. Humke koje sadrže ukope pokojnika iz bronzanog i gvozdenog doba predstavljaju osnovu jedne srodničke veze i povezivanja s predakom koja je karakteristična za poglavarstvo.

³¹³ Baron Tacla 2008, 139-140. Za kritiku pogledati još kod Dietler 1997, 297.

³¹⁴ Isto, 140.

³¹⁵ Isto, 142.

³¹⁶ Testart 2011, 47-50.

pokojnik nije sahranjen s drugim vrijednostima koje je kroz različite načine stekao kroz život. Prema L. Baray-u ovo je poseban stimulans koji nas navodi da našu pažnju ne fokusiramo samo na kvalitativni ili kvantitativni pogrebni depozit, već da postoje i druge društvene norme pomoću kojih je ispoljena društvena dominacija mrtvih.³¹⁷

U periodu 550–450. godine dolazi do povećanog broja importovanih predmeta na području centralnog Balkana, što ukazuje na širu mrežu razmjene i redistribucije s grčkim, ali sigurno i s domorodačkim centrima.³¹⁸ Model tzv. *graničnih zajednica* jedan je od pokušaja da se definiše distribucija materijala. Riječ je o zajednicama koje se nalaze na periferiji civilizovanog juga i varvarskog sjevera i locirane su na glavnim komunikacijskim trasama.³¹⁹ Trebenište je prema S. Babić jedan od primjera takvih zajednica.³²⁰ Bogati poglavarški grobovi čitave jedne dinastije, s luksuznim importovanim objektima, govore o značaju trgovine i razmjene i jednoj vrsti trgovačkog čvorišta na centralnom Balkanu. Ostali, tzv. siromašni grobovi govore o tome da su i ostali članovi društva takođe imali koristi od ove interakcije. S. Babić takođe pretpostavlja da je importovana roba odraz čisto ritualne i simboličke razmjene, dok je njena brojnost rezultat skladištenja od strane poglavara.³²¹ Vijek trajanja tih centara biće isto tako dosta kratak, jer će se brzo javljati novi konkurentni centri. To objašnjava i kratak period trajanja tzv. *horizonta kneževskih grobova* s Trebeništa.³²²

Šta se dešavalo kada predmeti dođu u posjed poglavara? Koja je njihova dalja funkcija? Metalne posude mogle su imati i dodatne vrijednosti u odnosu na njihovu funkciju. Mogle su biti dio sakralnog prostora hrama, votivne posude korištene prilikom libacije ili je njihova uloga bila pak čisto funkcionalna, recipijenti koji se koriste prilikom obroka i gozbi.³²³ Pojedini objekti, njihovo značenje i distribucija direktno su povezani s ceremonijalnom razmjenom i diplomatijom. Distribucija rebrastih patera i njihov broj u gro-

bovima etrurskih uglednika nedvosmisleno ukazuje na to. U početku se javljaju kao importovani sporadični nalazi, ali poslije nekoliko decenija njihov broj naglo raste i predstavlja jedan sistemski karakter. Sudbinu ovog tipa posude možemo posmatrati i kroz vrijednost koja mu je dodijeljena. U Asiriji one su povezane s političkim i socijalnim statusom, o čemu svjedoče reljefi, ali i bogati nalazi od plemenitog metala. Njihovi rani sporadični nalazi u Etruriji govore o darovanju lokalnim dinastima od strane feničanskih trgovaca, dok s lokalnom proizvodnjom postaju predmeti koji definišu čitav aristokratski sloj.³²⁴

Porijeklo importovanih predmeta među „varvarima“ na Glasincu se u najvećoj mjeri tumači kroz ekonomsku aktivnost, gdje jaka grčka ekonomska i socijalna komponenta uslovljava promjene unutar varvarskog zaleđa. Trgovina luksuznim predmetima grčke provenijencije uslovljava i unutrašnje socijalne i ekonomske razlike u zajednici.³²⁵ Ove postavke naišle su na kritiku kod kasnijih istraživača. Iako su importovani predmeti igrali važnu ulogu u definisanju društvenog prestiža, oni nisu imali moć da oblikuju ili mijenjaju već postojeći društveni sistem.³²⁶ Kako S. Babić naglašava, importovani predmeti predstavljaju simboličku moć poglavara, njegovu statusnu i ekonomsku poziciju, ali ne i porijeklo te moći i statusa.³²⁷ Prije samog kontakta s Grčkom, poglavari su morali stvoriti objekte koji bi simbolički predstavljali njihovu socijalnu, vojnu i ekonomsku moć. Za glasinačke poglavare to su najvjerovatnije bili raskošno ornamentisani brusevi i/ili dijelovi naoružanja.³²⁸ R. Vasić pretpostavlja

³²⁴ Sciacca 2006/07, 282–283. O odnosima kolonista i ital-skih populacija detaljnije pogledati kod De Juliis 1996, 549–554; Landolfi 2000, 126–138.

³²⁵ Wells 1998, 259. J. Collis postavio je tezu po kojoj je grupa pojedinaca po prvi put postala u potpunosti zavisna od mediteranskog juga (Collis 2003, 102). Isto mišljenje dijele i C. Pare prema kojem je mediteranski uticaj bio razlog društvenih transformacija na području centralnog Balkana i da je čitav proces oličen u pojavi kneževskih grobova (Pare 1991, 183). Takođe, sličnog mišljenja je i H. Potrebica koji pretpostavlja da su importovani, prestižni predmeti mogli uticati na smjer, tj. pokrenuti razvoj materijalne i duhovne kulture lokalnih zajednica (Potrebica 2013, 83).

³²⁶ Gosden 1985, 487; Kako L. Baray navodi, pojava novih predmeta ne proizvodi nove navike kulturne ili političke prirode (Baray 2008, 24).

³²⁷ Babić 2002, 80; Baray 2008, 14.

³²⁸ Babić 2001, 85; Vasić 2007, 558. L. Baray takođe navodi da importovane metalne posude u keltskom svijetu nisu fenomen akulturacije, već fenomen vlasništva. Mediteranski

³¹⁷ Baray 2008, 11.

³¹⁸ Vasić 1983, 193.

³¹⁹ Triester 1997, 17.

³²⁰ Babić 2007, 57.

³²¹ Babić 2002, 81. O ritualizaciji kao procesu koji nije vezan samo za domen mrtvih već i živih pogledati kod Baron Tac-la 2008, 140–141.

³²² Babić 2007, 59–60.

³²³ Tarditi 2006/07, 310.

da se radi o neizbježnom procesu, koji bi se desio i da nije postojao kontakt s mediteranskim jugom, ali nikad ne bi bio izražen na tako eklaktan način kao s pojavom importovanih predmeta.³²⁹

Da li su glasinački poglavari uvijek znali funkciju predmeta koje importuju ili su im namjerno davali druge namjene? Čitavu polemiku izazvali su nalazi rebrastih patera iz grobova glasinačkih poglavara s Ilijaka i Čitluka, zapravo njihov položaj. Prilikom prvobitnih istraživanja F. Fiala je zabilježio da su paterne pronađene na glavi pokojnika i pretpostavio da se radi o šljemu.³³⁰ B. Teržan, kao i S. Babić takođe su paterne tumačile kao jednu vrstu oglavlja.³³¹ Prema istim autorima, glasinački poglavari daju novu funkciju importovanim posudama (paterama), koje sada postaju dio poglavarских vidljivih insignija. U ovom slučaju statusne insignije, kao prestižno dobro, cirkulisale bi među glasinačkim vodećim društvenim slojevima. Samim tim stvoren je jedan regionalni statusni simbol poglavara u vidu oglavlja. Ovo mišljenje nije dijelio B. Čović koji smatra da glasinački poglavari jesu bili varvari prema grčkim standardima, ali ne i divljaci da bi nosili bronzane zdjele na glavama. Položaj zdjele dovodi u vezu s kultom libacije.³³² Takođe H. Potrebica smatra da nije reč o šljemovima s obzirom na to da se među grobnim prilozima javljaju i ostali dijelovi metalnog seta.³³³ Teško da određeni oblik i vrstu posude možemo dovesti isključivo u vezu s jednim društvenim fenomenom. Funkcija se mijenjala ne samo zbog upotrebe kod različitih zajednica, često udaljenih po nekoliko hiljada kilometara, već i zbog različitih pogleda na iste fenomene.³³⁴

Jedan od bitnih elemenata u procesu distribucije materijala jeste putem miraza. Gvozdenodobne zajednice najvjerojatnije su bile organizovane na patrilokalnom nivou. Postojanje miraza kao vida ritualne razmjene u arheološkom zapisu prepoznaje se upravo putem importovanih predmeta. Prema K. Kristiansenu potraga za

bračnim partnerima uglavnom je organizovana u prečniku od 200 km.³³⁵ Individue iz elitnog društva imaju daleko veći geografski prostor na kome traže bračnog partnera, tj. njihova potraga za individuom iz istog socijalnog sloja podrazumijeva širi regionalni prostor nego individue iz ne-elitnog društva.³³⁶ Žena iz elitnog sloja u patrilokalnoj zajednici često je posmatrana kao mehanizam, veza koja učvršćuje regionalne saveze. Stoga će u arheološkom kontekstu njena sahrana biti okarakterisana kao bogata, s prilozima koji su često stranog porijekla, iz susjednih regija, u odnosu na ostale ženske sahrane s iste nekropole.³³⁷ Žena kada dolazi u drugu zajednicu, sa sobom donosi i dio nošnje, koja definiše njeno porijeklo; takođe, ako je žena došla u periodu kada je naučila neke tehnike proizvodnje u lokalnoj zajednici, ta tehnika će se odraziti i u njenoj novoj sredini, npr. u ornamentici ili keramičkim formama.³³⁸

Nažalost, arheolozi i dalje nisu razvili zadovoljavajući metodološki pristup rekonstrukciji rodne uloge na osnovu arheoloških nalaza.³³⁹ Rodne odlike odnose se na socijalne i materijalne kriterijume koje određena društvena grupa koristi da bi njime definisala kategorije žena, muškaraca ili u nekim društvima transseksualaca. Početkom 5. stoljeća u zapadnoj Evropi javlja se veći broj elitnih ženskih sahrana, što je dovelo do pitanja uloge žene u visokom elitnom društvu.³⁴⁰

U domaćoj arheologiji pol i rod pokojnika definisan je na osnovu grobnog inventara. Određene grobne cjeline se definišu kao muške ili ženske na osnovu prisustva ili odsustva određenog karakterističnog materijala, npr. muški grobovi su oni koji sadrže oružje ili predmete društvenog prestiža (masivne narukvice s prekrštenim krajevima, ukrašene bruseve), dok su za ženske

³³⁵ Kristiansen 1999, 184.

³³⁶ Arnold 2005, 17.

³³⁷ Isto, 20.

³³⁸ Isto, 20. Primjer mobilnosti žene u pogledu pogrebnog inventara dao je A. Preložnik po kome porijeklo princeze iz Libne (Slovenija) na osnovu pratećeg materijala treba tražiti na japodskom području (Preložnik 2007, 511). S. Stocker je pretpostavila da je brak između kolonista i domorodačke populacije najbolji način kulturne asimilacije, u najboljem slučaju te odnose moguće je prepoznati preko sahrana, tj. određenih dijelova nakita karakterističnih za lokalnu populaciju (Stocker 2009, 182).

³³⁹ Arnold 1995, 154.

³⁴⁰ Isto, 154.

objekti, kada dođu u novo okruženje, postaju dio novog socio-kulturnog sistema i automatski stiču novo značenje, a moguće i da mijenjaju svoju originalnu upotrebu (Baray 2008, 16).

³²⁹ Vasić 2010, 109-110.

³³⁰ Fiala 1892, 401-402.

³³¹ Teržan 1995, 89; Бабич 2004, 61.

³³² Човић 1976b, 280.

³³³ Potrebica 2008, 197.

³³⁴ Sciacca 2005, 426; Baray 2008, 14; Potrebica 2013, 87.

grobove karakteristične pojave nakita. Promjena nastaje kada je Arareva gromila,³⁴¹ tj. centralna sahrana definisana kao ženska, što postaje pandan sahrani knjevinje iz Viksa.³⁴²

Pojavu korinjske kacige u pogrebnom inventaru sahrane u Ararevoj gromili S. Babić dovodi u vezu s pravom pokojnika da posjeduje predmet koji simbolički predstavlja socijalni prestiž i položaj pokojnika, gdje primarni aspekt nije stavljan na funkciju samog predmeta. Ovo pokazuje da su žene pripadale vodećem aristokratskom sloju i da po pitanju pogrebnog rituala nije bilo razlika.³⁴³ U našem slučaju najveći broj sahrana koje su sadržale bronzane posude definisane su kao muške na osnovu prisustva oružja. Izuze tak predstavljaju sahrane iz kneževskog groba u Brezju I/2, gdje nije evidentirano oružje, kao i sahrana iz Brankovića V/1. U oba slučaja ne postoji dovoljno dokaza da bismo rekli da se radi o ženskim individuama s drugog područja.³⁴⁴

Sasvim sigurno da trgovinu i razmjenu metalnim setovima ili dijelovima metalnih setova treba posmatrati kroz model redistribucije preko nekoliko posrednika. Međutim, napraviti oštru granicu između ritualne razmjene i one ekonomskog karaktera nije uvijek moguće.³⁴⁵ Pohranjivanje metalnih posuda s poglavarima posljednje je čin distribucije i cirkulacije posuda u društvu. One prestaju da budu dio prestiža, osim ako nisu prešle u nasljedstvo.

Da li možemo na kraju reći da je odnos između glasinakih poglavara i grčkih kolonija bio postavljen na nivo diplomatskih odnosa i ceremonijalne razmjene darova? Ova teorija je

malo vjerovatna, prvenstveno zato što metalne posude nikad nisu postale dio normativnog sahranjivanja na Glasincu.³⁴⁶ Njihov dotok bio je ograničen, kako fizičkim faktorima – planinskim terenom, tako i faktorima rizika kojima su trgovci bili izloženi da bi svoju robu dopremili do Glasinca. Za glasinacko područje, ali i čitav centralni Balkan možemo više govoriti o impulsima dinamike koja se odigrava na mediteranskom jugu i ona nije direktno vezana za stvaranje nekog oblika diplomatskih ili političkih odnosa s kolonistima.

Tradicija ispijanja

Možda najbolja pojava koja odslikava ono što je K. Kristiansen definisao novim kulturnim normama u poglavarstvu, jeste pojava importovanih i imitiranih setova za piće.³⁴⁷ Običaj ritualnog ispijanja alkoholnih pića uz prateće bronzane ili keramičke setove javlja se širom Evrope od 8. do kraja 5. stoljeća. Ovo je bio važan dio političkog života praistorijskih prvaka. Ceremonijalna ispijanja vršena su prilikom svakog oblika slavlja, dinastičkih vjenčanja, pljačkaških i vojnih pohoda, saveza i izvođenja javnih radova.³⁴⁸

Pojava banketa i gozbi s pratećim setovima među varvarima često je poređena s grčkim simpozijom. Simpozijom je bio jedan od ključnih fenomena za povlašteni muški sloj društva tokom arhajskog perioda.³⁴⁹ Prije 5. stoljeća simpozijom je bio čisto aristokratski fenomen, važna institucija u društvenom i političkom životu grčke aristokratije.³⁵⁰ Porijeklo i vrijeme uvođenja ove nove socijalne prakse može se najbolje sagledati kroz ikonografiju. Najranije scene potiču iz Asirije (Sl. 7),³⁵¹ dok već od 8. stoljeća u hebrejskim tekstovima srećemo termin *marzeah*, koji definiše luksuzne gozbe.³⁵² Međutim, teško je reći da li grčki obred banketa potiče iz Asirije ili Levanta, prvenstveno zato što grčki simpozijom podrazumijeva grupnu gozbu i jednakost svih

³⁴¹ Babić 2001, 86-87; Baray 2008, 11.

³⁴² Sahrana iz Viksa interpretirana je i kao sahrana sveštenika transvestita, jer se nije uklapala u matricu kneževskih grobova, gdje je jedna ženska sahrana mogla biti tako bogato opremljena, što je kasnije odbačeno. Nema sumnje da je gvozdenodobsko društvo bilo organizovano na način u kome su žene mogle biti vodeći članovi društva, što je kasnije iskazivano i bogatim sahrana, ali to ne znači da riječ o matrilinarnom društvu ili društvu ratnica, već da je položaj žene bio definisan njenim rođenjem, statusom ili bračnom zajednicom (Arnold 1991, 370; Potrebica 2013, 133-134).

³⁴³ Babić 2001, 86-87.

³⁴⁴ Po brojnosti stranog importovanog materijala ističu se sahrane iz kneževskih humki u Pilatovićima, Novom Pazaru, Atenici (Vasić 2007, 259-561), međutim, treba imati na umu da arheološki predmeti ne nose uvijek etničko ili rodno obilježje, tako da treba biti dosta pažljiv pri iznošenju jednostranih zaključaka (Stocker 2009, 205).

³⁴⁵ Palavestra 1993, 287; Bačinić 2004, 72.

³⁴⁶ Za razliku od etrurskog i bliskoistočnog svijeta, gdje pojava importovanih predmeta nije slučajna i neorganizovana, nego je postavljena na jedan nivo međusobne diplomatije i ceremonijalne razmjene darova (Sciaccia 2005, 396).

³⁴⁷ Kristiansen 1999, 181.

³⁴⁸ Wells 1998, 259; Arnold 2001a, 15.

³⁴⁹ Węcowski 2002, 340.

³⁵⁰ Isto, 352.

³⁵¹ Karmel Thomason 2009, 198-199.

³⁵² Murray 2009, 514; Potrebica 2013, 114.

Sl. 7. Detalj s reljefa iz Asurbanipalove palate, Niniva (prema Karmel Thomason 2009).

učesnika.³⁵³ Natpis s Nestorovog pehara oko 725. godine govori već o obredu koji je definisan setom pravila.³⁵⁴ Stavljanje simpozijastičkih setova za piće s pokojnicima je važan socijalni ritual, ali i socijalni marker prestiža tadašnje elite. Paradoksalno tome, među najbogatijim grobovima na području Eubeje, Kume i Eretrije tokom 8. i 7. stoljeća upravo nedostaju simpozijastički setovi. M. Węcowski ovu pojavu objašnjava činjenicom da najelitniji sloj društva nije želio da njihov soci-

jalni prestiž bude izražen preko simpozijastičkih setova, već su svoj status definisali kroz sahranu s prestižnim naoružanjem i metalnim posudama. Krajem srednjogeometrijskog perioda I raste broj grobova u kojima se javljaju simpozijastičke posude s 20% na 40%, dok tokom srednjogeometrijskog perioda II njihov broj prelazi 70%.³⁵⁵

U Etruriji banketi se javljaju tokom 8. stoljeća i pretpostavlja se da su preuzeti iz grčkih i feničanskih kolonija,³⁵⁶ dok se same scene banketa

³⁵³ Murray 2009, 514; Węcowski 2011, 354.

³⁵⁴ Isto.

³⁵⁵ Murray 2009, 355-356.

³⁵⁶ Isto, 514.

u etrurskoj ikonografiji javljaju tek poslije 650. godine.³⁵⁷ Upravo u ovom periodu Etrurija postaje važan posrednik između mediteranskog juga i centralne Evrope. Najvjerovatnije da gozbe postaju dio kulturnog fenomena, čiji je jedan od ciljeva bio uspostavljanje i definisanje trgovačkih veza i dobrosusjedskih odnosa.³⁵⁸

Postoje oprečna mišljenja o tome kakve je bila dalja uloga importovanog posuđa kada je došlo u posjed „varvara“. M. Dietler pretpostavlja da import keramičkih setova ne podrazumijeva pasivno prihvatanje grčkih običaja, već da je funkcija tih setova prilagođena lokalnim političko-ekonomskim okolnostima. Gozbe velikih razmjera mogu biti dobar način za radnu mobilizaciju u društvima gdje ne postoji jak politički autoritet.³⁵⁹

Vjerovatno da isto možemo pretpostaviti i za nalaze dijelova setova za piće s Glasinca. Gozbe predstavljaju formu kulturnog identiteta za glasinacke poglavare, naravno, s određenim regionalnim razlikama. S. Babić smatra da bi široka primjena ovoga običaja podrazumijevala i stalan dotok vina, što, kako navodi, nije bio slučaj s centralnim Balkanom, kao i kompletne setove u grobovima, a koji nisu pronalazeni.³⁶⁰ Ali zar je vino bilo jedino alkoholno piće? Bronzani kaldron iz Hohdorfa mogao je da primi oko 350 litara medovine, dok je drugo popularno alkoholno piće gvozdenog doba Evrope bilo ale.³⁶¹ M. Blečić Kavur i I. Miličević-Capek smatraju da je pojava importovanih setova za piće, kao i običaja ceremonijalnog ispijanja u Hercegovini, bila vezana

za uticaj iz Makedonije tokom 5. stoljeća, koja je itekako poznavala vino, ali i naroda sjevernije od nje.³⁶² Importovani dijelovi metalnih setova za piće na Glasincu, nezavisno o statusu pokojnika, govore o simboličkom sistemu i ideološkim vjerovanjima onih koji su bili sahranjivani. Nezavisno od toga kako su ti setovi nabavljeni, oni su bili vlasništvo imućnijih članova zajednice, što nužno ne znači da su oni morali biti i poglavari.

IV. Zaključna razmatranja

Prosperitet glasinackih zajednica starijeg gvozdenog doba zavisio je od sposobnosti njenih vodećih članova u trgovini, ratovanju, pljački i ostalim društvenim aktivnostima. To bogatstvo jasno je izraženo putem prilaganja bogatih darova pokojnicima, predmeta koji ukazuju na povezanost s mediteranskim jugom, ali i susjednim regijama. Pojava predmeta koji nisu evidentirani ili nisu karakteristika za ovu ili susjedne regije mogu biti, kako je A. Palavestra naveo, rezultat kulturnog, etničkog i hronološkog karaktera ili je pak riječ o individualnim karakteristikama, sklonostima i mogućnostima pojedinaca.³⁶³

Već početkom 7. stoljeća lokalni glasinacki poglavari nameću se kao vodeći autoriteti koji najvjerovatnije kontrolišu karavanske puteve, ali i proizvode koji pristižu bilo preko putujućih majstora ili organizovanih karavanskih ruta. Svoj prestiž počinju iskazivati sahranjivanjem s raskošnim materijalom. Iako samo pohranjivanje bogatstva predstavlja i njegovo uništenje i prestanak cirkulisanja u društvu, u ovom slučaju najvjerovatnije da se radi o simboličkom prenosu bogatstva u zagrobni život. Svojim nasljednicima poglavari nisu morali ostavljati metalne setove, jer oni predstavljaju samo simboličku vrijednost, a ne pravo bogatstvo i moć na osnovu kojih su mogli dalje graditi svoj autoritet. Pravo bogatstvo za glasinacke poglavare predstavlja stoka i zemlja, ali i radna snaga. Ekonomska moć poglavara zavisila je od kontrole obradive zemlje, pašnjaka, izvora. Iako su importovani prestižni objekti igrali važnu ulogu u definisanju socijalnih prestiža, oni nisu imali moć da oblikuju ili mijenjaju već postojeći socijalni sistem.³⁶⁴

³⁵⁷ Tuck 1994, 617. Najbolji primjer zagrobnog banketa predstavlja nalaz iz grobnice u Kjuziju. Bronzana urna koja simbolizuje pokojnika položena je na tron, dok su dijelovi bronzanog i keramičkog seta položeni oko urne, čime je izvršena simbolička rekonstrukcija banketa (Tuck 1994, 622). Zanimljivo je da predstave žena dominiraju u etrurskoj ikonografiji, gdje su predstavljene u povlaštenom ili ravnopravnom položaju s muškarcima, za razliku od grčke predstave simpozijona (Arnold 1999, 86; Potrebica 2013, 114).

³⁵⁸ Verger 2007, 95-96; Arnold 1999, 86. Za distribuciju etrurskih metalnih setova među „varvarima“ centralne Evrope detaljniji pregled dao je Rolley 1995, 163-175.

³⁵⁹ Dietler 2005, 137.

³⁶⁰ Бабић 2004, 61.

³⁶¹ Ale je pivo kojem kvasac fermentira pri višoj temperaturi. Prije pojave lagera sva su piva bila ales. Fermentacija tog piva ne završava se potpunim pretvaranjem šećera u alkohol, tako da su piva ale gušća i malo slađa, ne toliko suha kao lageri. Takođe, fermentacija nije tako „čista“ i daje velik broj različitih nusproizvoda, što aleu daju bitno veću kompleksnost nego lageru. Danas je ale tipično piće sjeverne Evrope (Arnold 2001a, 15).

³⁶² Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 70.

³⁶³ Palavestra 1984, 87.

³⁶⁴ Gosden 1985, 487.

Šta nam sve govore importovani predmeti sahranjeni s poglavarima? Rekonstrukcija pogrebnog rituala oduvijek je bila izazov za arheologe. Broj ljudi na sahrani, oplakivanje, žaljenje, kasnije održavanje veze s pokojnikom i stvaranje kulta predaka stvari su koje još nismo u mogućnosti da rekonstruišemo na osnovu pratećih grobnih nalaza.³⁶⁵ Međutim, posmrtnu praksu ne treba posmatrati kao monolitan ritual koji je identičan u cijelom gvozdenom dobu Evrope. Razlike mogu biti teritorijalne ili pak na nivou zajednice, ali i pored toga postoje neke opšte karakteristike kod svih kneževskih sahrana.³⁶⁶ Prva karakteristika je vjerovanje u zagrobni život koji uključuje gozbe,³⁶⁷ što je direktno povezano s polaganjem metalnih posuda, ali i žrtve u hrani i piću.³⁶⁸ Za vjerovanje u fizičku granicu između dva svijeta ponekad je potrebno održavati određene rituale da se zadrži ili sruši ta granica. Nad grobovima plemenskih prvaka najvjerovatnije su se u određeno doba godine prinosile žrtve i prisjećalo se djela pokojnika koja su možda na neki način zadužila zajednicu. Ovo je direktno povezano s kultom predaka, ali i kultom heroiziranog pokojnika.³⁶⁹ Kao arheološki dokaz da su nad grobovima obavljane kultne aktivnosti svjedoče ostaci polomljenih posuda, *daće*, npr. nad tumulima ratnika u Vranjevu Selu kod Neuma.³⁷⁰ Vjerovanje u najmanje dvije kategorije ljudi koji samim tim zaslužuju različit tretman tokom posmrtnog rituala, bila bi posljednja zajednička karakteristika.³⁷¹ Kneževski grobovi s Glasinca ne uklapaju se u model gdje oni predstavljaju ključne tačke povezane sa sezonskim stočarenjem i gdje su kao takvi određeni markeri identiteta zajednica.³⁷² Sve grobne humke povezane su s gradinskim naseljima i čine jednu cjelinu, istina fizički odvojenju.

Nalazi iz luksuzne grobne cjeline iz Čitluka ukazuju na postojanje jednog socijalnog sloja

koji održava trgovačke veze s jugom i tokom 5. stoljeća. Tokom istog perioda javlja se veći broj luksuznih grobova na širem prostoru centralnog Balkana, gdje se vodeći članovi, slijedeći stariju tradiciju, trude da svoj status izraze putem što bogatijih sahrana.³⁷³ Međutim, uloga starijih kneževskih humki nije prestala – one sada postaju dio kulturnog pejzaža.³⁷⁴

Pitanje koje se neminovno nameće na kraju svake studije o materijalu jeste da li previše dajemo metalnim posudama na značenju u formiranju identiteta?

Aristokratska ideologija uvijek traži određene, potencijalne kandidate među grupom predmeta koji će simbolično predstavljati njihov status. Sav pogrebni materijal ne može se jednostavno posmatrati kao odraz društvenog statusa pojedinca ili njegove aktivnosti. Pogrebni depozit ispunjava kulturno-društveni kod, tj. ideološki diskurs čije je osnovna svrha pozicioniranje pojedinca u odnosu na vlast.³⁷⁵ Za života poglavar je bio uključen u formiranje sopstvene slike o sebi, velikog ratnika, mudrog, poštenog, pravednog itd. Posude su neki oblik finalne percepcije, formirane slike o poglavaru kao sposobnom trgovcu, velikom vladaru kome drugi donese poklone i ta slika nije završena sa smrću, memorija zajednice i dalje živi.

Zahvale

Adnan Busuladžić (Zemaljski muzej BiH, Sarajevo), Andrijana Pravidur (Zemaljski muzej BiH, Sarajevo), Athanasios Sideris (Foundation of the Hellenic World, History and Archaeology, Athens), Ferdinando Sciacca (Università di Chieti, Pescara), Josipa Mandić (Università della Basilicata, Potenza), Marija Ljuština (Filozofski fakultet, Beograd), Martina Blečić Kavur (Izola, Slovenia), Miloš Jevtić (Filozofski fakultet, Beograd), Rosa M. Albanese Procelli (Università di Catania, Catania).

³⁶⁵ Baron Tacla 2008, 142-143.

³⁶⁶ Arnold 2001, 216.

³⁶⁷ Isto, 216.

³⁶⁸ Kako je istakao već i H. Potrebica, teško je razlučiti da li dijelovi metalnih setova pripadaju pogrebnom ritualu koji su provodili živi pripadnici zajednice ili je riječ o grobnim priložima koji su namijenjeni pokojniku u zagrobnom životu (Potrebica 2013, 117).

³⁶⁹ Stipčević 1984, 215-216.

³⁷⁰ Blečić Kavur / Miličević-Capek 2011, 65.

³⁷¹ Arnold 2001, 213-214.

³⁷² Бабић 2008, 81.

³⁷³ Srejić / Marković 1981, 77-78.

³⁷⁴ Бабић 2008, 81.

³⁷⁵ Baray 2008, 14.

Summary

Social-economic and symbolic role of the imported metal vessels in Glasinac

The earliest traces of imported goods from the Mediterranean south are typical for Glasinac plateau. During the eighth century BC there was a rise in livestock aristocracy in Glasinac area. Prominent individuals were able to mobilize larger labor force for the construction of public facilities, as well as to show their power through the ownership of prestigious items. One of the markers of the new ruling class is the emergence of imported metal vessels, which is a theme to be discussed in this paper. Parts of metal vessel sets were found only in grave assemblages dated from the early 7th century to the end of the 5th century. Besides being the distinctive grave goods found in princely graves, from the 5th century they become a part of the inventory of luxury warrior graves of Glasinac area.

Most of the imported metal vessels from Glasinac were produced in south Italic and /or Etruscan workshops. There were two main forms of distribution of goods from southern Italy and Etruria: direct trade and exchange with local communities along the coastline and/or trading through colonial intermediaries on the eastern coast of the Adriatic Sea. The first model whereby the imported material came directly to the local communities without an intermediary is less likely. The fact is that there is no evidence yet of the large settlements of indigenous population with a capacity to accept goods and carry out further redistribution. This, clearly, does not imply the inferior position of the local communities. Nevertheless, the social structure itself and the economic strategy of the early communities of the Iron Age on the east coast of the Adriatic Sea were not focused on the urbanization or creation of a wide network of monopoly over trade and exchange. A direct contact would have indicated much more imported finds among the local aristocracy's grave goods, which was not the case. The number of imported finds is very small on the Adriatic shoreline and in the immediate hinterland when compared with the Glasinac plateau and further inland. The model of colonial intermediary is a more probable answer to the question where the goods from Italic centres ended up. Along with the Italic imports somewhat bigger in number, the Greek continental goods included mainly phialae and cups. The origin of imported objects found among the "barbarians" in Glasinac is mostly interpreted through their

economic activity, with a strong Greek economic and social component bringing changes to the barbaric hinterland. These postulates were later criticised by researchers. Although the imported objects played an important role in defining the social prestige, they did not have power to shape up or change the existing social and political relations. Imported objects represent the symbolic power of the chief, his status and economic position, but not the origin of his power and status. Prior to contacts with Greece, the chiefs had to create objects that symbolically represented their social, military and economic power. For chiefs from Glasinac these are likely to have been lavishly ornamented grinders and/or parts of weapons.. The trade and exchange with metal vessel sets or their parts should be seen, without any doubt, as a model of redistribution through several intermediaries. Yet, it is not always possible to make a sharp distinction between a ritual exchange and an economic exchange. Depositing metal vessel sets with chiefs is the final act of distribution and circulation of vessels in the society.

Bibliografija

- Albanese Procelli, R. M.* 2012, Vasellame bronzeo in Sicilia dalla protostoria all'arcaismo recente, in: Bronzes grecs et romains, recherches récentes — Hommage à Claude Rolley, M., ed. Denoyelle, S. Descamps-Lequime, B. Mille, Stéphane V., l'Institut national d'histoire de l'art, Paris 2012.
- Albanese Procelli, R. M.* 2006, I recipienti in bronzo a labbro perlato, in: Gli Etruschi da Genova a Ampurias, Atti del XXIV Convegno di Studi Etruschi ed Italici, (Marseille-Lattes, 20 sett.-1 ott. 2002), I-II, Pisa-Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali 2006, 307-318.
- Albanese Procelli, R. M.* 2004, Pratiche funerarie a Siracusa in età arcaica: cremazioni secondarie in lebetes, *Kokalos* 46, 1, 75-125.
- Albanese Procelli, R. M.* 1985, Considerazioni sulla distribuzione dei bacini bronzei in area tirrenica e in Sicilia, in: Il commercio etrusco arcaico, atti dell'Incontro di Studio, Roma 5-7 dicembre 1983, Roma, Consiglio Nazionale delle Ricerche 1985, 179-206.
- Albanese Procelli, R. M.* 1979, Bacini bronzei con orlo perlato del Museo Archeologico di Siracusa, *Boll. Arte*, 4, 1-20.
- Alekshin, V. A.* 1983, Burial Customs as an Archaeological Source, *Current Anthropology*, Vol. 24, No. 2, 137-149.

- Atanacković-Salčić, V. 1977, Prethodni izvještaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru, *Tribunia* 3, 19-50.
- Arnold, B. 2005, Mobile Men, Sedentary Women? Material culture as a marker of regional and supra-regional interaction in early Iron Age south-west Germany, in: *Celts on the Margin: Studies in European Cultural Interaction 7th c. BC – 1st c. AD. Essays in Honor of Zenon Wozniak* Krakow, ed. H. Dobrzanska, J. V. S. Megaw and P. Poleska, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of the Sciences 2005, 17-26.
- Arnold, B. 2002, A Landscape of Ancestors: The Space and Place of Death in Iron Age West-Central Europe, in: *The Space and Place of Death*, ed. H. Silverman, D. B. Small, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association*, No. 11, 129-143.
- Arnold, B. 2001a, Power Drinking in Iron Age Europe, *British Archeology*, 57, 12-19.
- Arnold, B. 2001b, The limits of agency in the analysis of elite Iron Age Celtic burials, *Journal of Social Archaeology*, Vol. 1, No. 2, 210-224.
- Arnold, B. 1999, Drinking the Feast: Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe, *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 9, No. 1, 71-93.
- Arnold, B. 1995, Honorary Males or women of substance? Gender, status and power in Iron-Age Europe, *Journal of European Archaeology*, Vol. 3, No. 2, 153-168.
- Arnold, B. 1991, The Deposed Princess of Vix: The Need for an Engendered European Prehistory, in: *The Archaeology of Gender*, ed. D. Walde, N. D. Willows, The University of Calgary 1991.
- Бабућ, С. 2008, Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике, *Clio*, Београд 2008.
- Babić, S. 2007, „Translation Zones“ or Gateway Communities Revisited: The case of Trebenište and Sindos, *Aegeum*, 27, 57-61.
- Бабућ, С. 2004, Поглаварство и полис – Старије гвоздено доба Централног Балкана и грчки свет, САНУ, Балканолошки институт, Београд 2004.
- Babić, S. 2002, Princely Graves of the Central Balkans – A Critical History of Research, *European Journal of Archaeology*, Vol. 5 (1), 70-88.
- Babić, S. 2001, Headgear of the Early Iron Age Tribal Chieftains Social and Symbolic Aspects, *3HM* XVII, Београд 2001, 83-91.
- Baray, L. 2008, Dimension socio-économique et symbolique des dépôts funéraires aristo-cratiques d'Europe occidentale (VIIIe-Ier s. avant J.-C.), *Préhistoires Méditerranéennes*, 14, 2-29.
- Barbarić, V. 2010, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007-2008, *Izdanja HAD*, 26, 155-171.
- Batović, Š. 1976, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'eta del Ferro, u: *Jadranska obala u protohistoriji. Simpozijum Dubrovnik, 1972*, 11-95.
- Baron Tacla, A. 2008, 'Prestation Economy': a model for Late Bronze Age and Early Iron Age burial deposition in Central-Western Europe, *Revista do Museu de Arqueologia e Etnologia*, 18, 133-153.
- Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac, dio II – Željezno doba, *Zemaljski muzej*, Sarajevo 1957.
- Blečić Kavur, M. / Pravidur, A. 2011, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 53, 35-122.
- Blečić Kavur, M. / Miličević-Capek, I. 2011, O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva sela kod Neuma, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, Vol. 28, 31-94.
- Blečić Kavur, M. / Kavur, B. 2010, Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: Retrospektiva i perspektiva, *Старинар*, LX, 57-81.
- Bojanovski, I. 1985, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, *Tribunia*, 9, 7-24.
- Collis, J. 2003, *The European Iron Age*, Routledge 2003.
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ed. A. Benac, Sarajevo 1987, 575-644.
- Čović, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ed. A. Benac, Sarajevo 1987, 232-286.
- Čović, B. 1983, Importation of bronze vessels in the western Balkans (7th to 5th century), in: *L'Adriatico tra Méditerranée e penisola balcanica nell'antichità*, Taranto 1983, 147-154.
- Čović, B. 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, ed. M. Garašanin, *Balkanološki institut SANU*, Beograd 1979, 143-167.
- Čović, B. 1976a, Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXIX, 19-32.
- Човић, Б. 1976b, *Од Бутмира до Илира*, Веселин Маслеша, Сарајево 1976.
- Čović, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, u: *O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijskom dobu*, ur. A. Benac, CBI, knj. 1, Sarajevo 1964, 95-150.
- Čović, B. 1959, Glasinac 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1959, 53-85.
- De Juliis, E. M. 1996, L'incontro dei Greci con le genti anelleniche della Puglia, in: *I Greci in Occidente*, *Catalogo della mostra (Venezia 1996)*, a cura di G. Pugliese Carratelli, Milano 1996, 549-555.

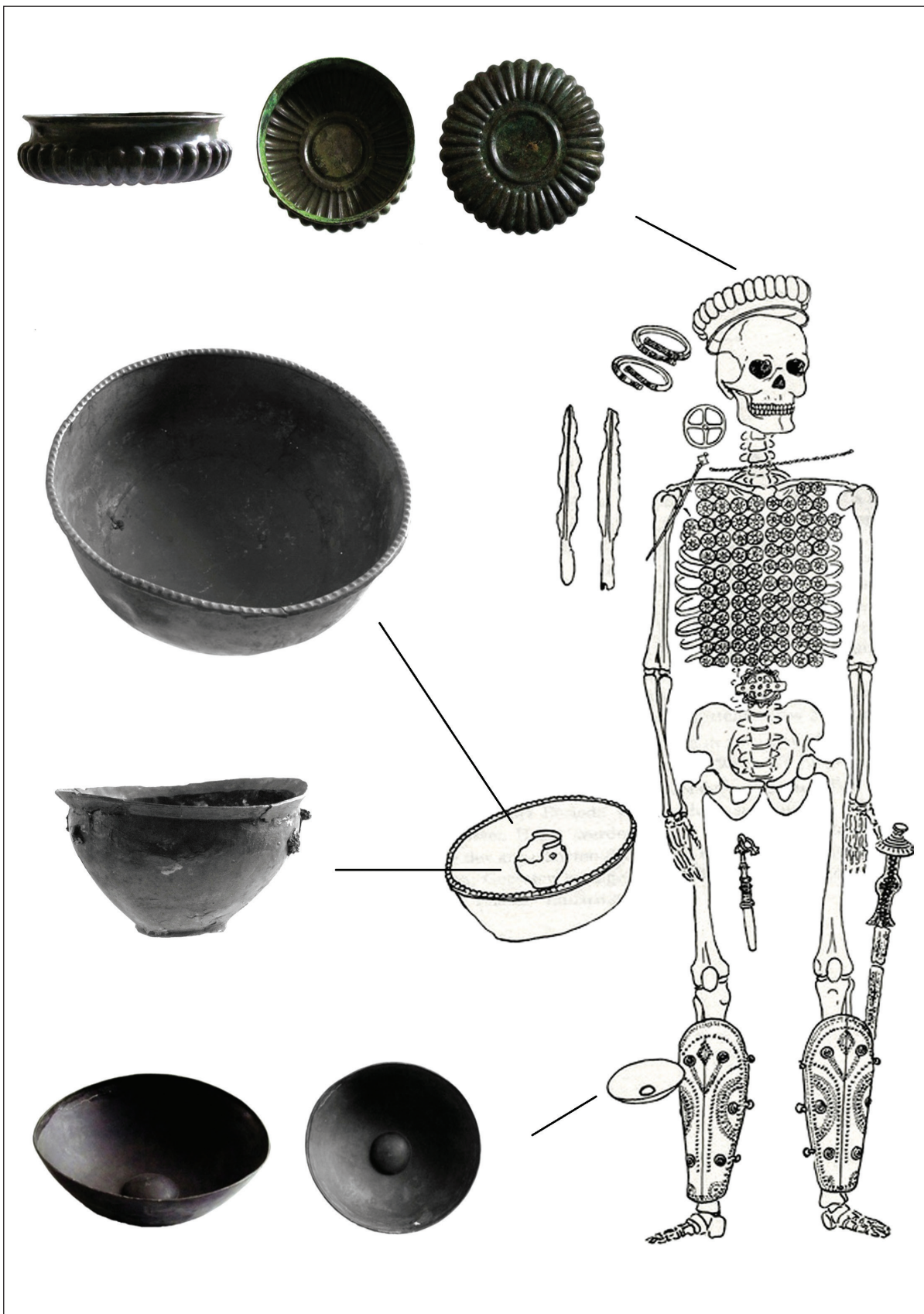
- D'Ercole, M. C.* 2002, *Importuosa Italiae Litora: paysage et échanges dans l'Adriatique meridionale a l'epoque archaique*, Centre Jean Berard, Naples 2002.
- Dietler, M.* 1997, The Iron Age in Mediterranean France: colonial encounters, entanglements, and transformations, *Journal of World Prehistory*, 11, 269-358.
- Dietler M.* 2005, Greeks, Etruscans, and thirsty barbarians: Early Iron Age interaction in the Rhone Basin of France, in: *Centre and Periphery: Comparative Studies in Archaeology*, ed. T. C. Champion, New York 2005, 129-145.
- Ђукнић, М. / Јовановић, М.* 1966, Илirsка кнежевска некропола у Атеници, Народни музеј, Чачак 1966.
- Eggebrecht A. (ed.)* 1988, Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren, Ausstellungskatalog Hildesheim, Mainz 1988.
- Fiala, F.* 1899, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1896, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 6*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 7-32.
- Fiala, F.* 1897, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1895, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 5*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 3-28.
- Fiala, F.* 1895a, Die Ergebnisse der Untersuchung prahistorischer Grabhugel auf dem Glasinac im Jahre 1893, *Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 3*, Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 3-38.
- Fiala, F.* 1895b, Rezultat pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, VII, Sarajevo 1895, 533-565.
- Fiala, F.* 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, V, Sarajevo 1893, 717-764.
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892., *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, IV, Sarajevo 1892, 389-444.
- Filow, B. D. / Schkorpil, K.* 1927, Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochrida-See, Berlin und Leipzig 1927.
- Furtwängler, A.* 1890, Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung (Tafelband 4): Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia, Berlin 1890.
- Gavranović, M.* 2011, Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 195, Bonn 2011.
- Glogović, D.* 1979, Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre, *Histria Archaeologica*, 10, sv. 2, 57-84.
- Govedarica, B.* 2002, Zwischen Hallstatt und Griechenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans, *Godišnjak CBI, knj. 30*, Sarajevo 2002, 317-328.
- Govedarica, B.* 1985, O istraživanju glasinakih gradina, *Materijali SADJ*, XX, 15-27.
- Govedarica, B.* 1978, Prilog razmatranja kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu, *Materijali SADJ*, 16, 77-91.
- Gosden, C.* 1985, Gifts and Kin in Early Iron Age Europe, *Man*, Vol. 20 (3), 475-493.
- Guštin, M.* 1977, Beiträge zu den Vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi, *Apulum*, XV, 155-168.
- Hanks, B.* 2008, The Past in Later Prehistory, in: *Prehistoric Europe – Theory and Practice*, ed. A. Jones, Wiley-Blackwell Publication 2008, 355-284.
- Hatzi, E. G.* 2008, The Archaeological Museum of Olympia, *Latsis Group*, Athens 2008.
- Howes Smith, P. H. G.* 1984, Bronze Ribbed Bowls from Central Italy and Etruria – Import and Imitation, *Bull. Ant. Beschaving*, 59/2, 73-112.
- Χρυσοστόμου, Α. / Χρυσοστόμου, Π.* 2007, ΤΑΦΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ, u: *Ancient Macedonia VII, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip*, Papers read at the Seventh international symposium held in Thessaloniki, October 14-18, 2002, *Institut for Balkan Studies*, 113-132.
- Ιγνατιάδου, Δ.* 2012, Η Ιέρεια της Σίνδου, u: *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*, ed. Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης & Μίμικα Παννοπούλου, Αθήνα 2012, 388-411.
- Johnson, P. F.* 1955, A Note on Owl Skyphoi, *American Journal of Archaeology*, Vol. 59, No. 2, 119-124.
- Kamp, K. A.* 1998, Social Hierarchy and Burial Treatments: A Comparative Assessment, *Cross-Cultural Research*, Vol. 32, 79-11.
- Katić, M.* 2002, Greeks and the Hinterland of Western Balkans, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Cambi. N., Čače, S., Kirigin, B., *Književni krug*, Split 2002, 423-433.
- Kimming, W.* 1969, Zum Problem späthallstattischer Adelssitze, in: *Siedlung, Burg und Stadt: Studien zu ihren Anfängen*, ed. K.-H. Otto, J. Hermann, *Festschrift für Paul Grimm. Schr. Sektion Vor-u. Frühgesch.* 25, Berlin 1969, 95-113.
- Kirigin, B. / Johnston, A. / Vučetić, M. / Lušić, Z.* 2009, Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, in: *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ed. S. Forenbaher, *BAR International Series* 2009, 137-155.

- Κοτταρίδου, Α. 1989, Βεργίνα 1989. Ανασκαφή στο νεκροταφείο στα βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης, ΑΕΜΘ, 3, 1-12.
- Kristiansen, K. 1999, The Emergence of Warrior Aristocracies in later European Prehistory and their long-term history, in: *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*, ed. J. Carman, A. Harding, Sutton Pub 1999, 175-190.
- Kristiansen, K. 1998a, Chiefdoms, states and systems of social evolution, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 236-259.
- Kristiansen, K. 1998b, *Europe before History* (New Studies in Archaeology), Cambridge University Press 1998.
- Krstić, V. 2007, Vasi bronzai da Novi Pazar, in: *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, ed. T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić, (katalog izložbe), Milano 2007, 78-83.
- Кузман, П. 1988, Прилог кон проучувањето на некрополата од железно време кај Радолишта близу Струга, *Macedoniae Acta Archaeologica*, 9, 103-110.
- Landolfi, M. 2000, Greci e Picceni nelle Marche in età archaica, *Hesperia*, 12, 127-148.
- Lilibaki-Akamati, M. / Akamatis, M. I. / Chrysostomou, P. 2011, *The Archaeological Museum of Pella*, Latsis Group, Athens 2000.
- Lo Porto, G. 1996, Tombe arcaiche di Peuceti emergenti, *Studi di Antichità*, 9, 7-36.
- Lo Porto, G. 1994, Due nuove tombe scoperte a Cavallino, *Studi di Antichità*, 7, 47-84.
- Luschey, H. 1939, *Die Phiale*, Berlin 1939.
- Marić, Z. 1977, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileća, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXX-XXXI, Sarajevo 1977, 101-110.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIX, Sarajevo 1964, 5-128.
- Marić, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1959, 87-102.
- Marijan, B. 2001, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina i južna Dalmacija), *VAHD*, Vol. 93, 7-221.
- McGovern, E. P. 2000, The Funerary Banquet of „King Midas“, *Expedition*, Vol. 42, No. 1, 21-29.
- Milcent, P. Y. 2012, Résidences aristocratiques et expérience urbaine hallstattiennes en France (VIe-Ve siècle av. J.-C.), in: *Die Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer*, Akten des 34. internationalen Kolloquiums der AFEAF vom 13.-16. Mai 2010 in Aschaffenburg, ed. S. Sievers und M. Schönfelder, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts Frankfurt 2012, 91-113.
- Mihovilić, K. 2002, Grčki i helenistički nalazi u Isti i Kvarneru, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ed. N. Cambi, S. Čače., B. Kirigin, Književni Krug Split 2002, 499-514.
- Miše, M. 2005, Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkome muzeju u Splitu, *VAPD*, 25-48.
- Montanaro, A. C. 2010a, La ceramica a figure nere in area apula. Produzioni, diffusione e contesti, in: *La Ceramica a Figure Nere di Tipo Attico Prodotta in Italia*, ed. Bellelli, V. *Mediterranea VII*, 203-268.
- Montanaro, A. C. 2010b, Una Patera Baccellata in Bronzo da Altamura (Ba): Confronti e Produzione, *Archeologia Classica*, Vol. LXI/11, 491-524.
- Montanaro, A. C. 2009/10, Una tomba di Guerriero da Altamura (Ba) e la pratica dei doni esotici in area Apula, *Taras, XXIX-XXX, Revista di Archeologia*, 7-40.
- Montanaro, A. C. 2007/08, La „Nascita dei Principes“ in Daunia e le Influenze Dell'Orientalizzante Tirrenico: Alcune Riflessioni, *Taras, XXVII-XXVIII, Revista di Archeologia*, 7-47.
- Murray, O. 2009, The Cuture of the Symposium, in: *A Companion to Archaic Greece*, ed. K. Raafaub, H. Wees, Blackweel Publishing 2009, 508-523.
- Muscarella, W. O. 1988, The Background to the Phrygian Bronze Industry, in: *Bronzeworking Centres of Western Asia: C. 1000-530 B.C.*, ed. J. E. Curtis, Taylor & Francis 1988, 177-192.
- Naso, A. 2006, Anathemata etruschi nel Mediterraneo orientale, in: *Gli Etruschi e il Mediterraneo. Commerci e politica*, *AnnMuseoFaina XIII* (Orvieto, 16-18.12.2005), Roma 2006, 351-416.
- Nijboer, J. A. 2008, Italy, its Interconnections and Cultural Shifts During the Iron Age, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B. C. *Bollettino di Archeologia*, 1-22.
- Одавић, Ђ. 2003, Градине Требиња и сусједних општина у залеђу јужног дијела Јадрана: хронологија, типологија, проблем културног вредновања, градине као показатељи насељености, распоред градина, као могући показатељ главних комуникацијских праваца, *Трибуниа*, 10, 29-43.
- Palavestra, A. 2006, Ćilibar u arheologiji, u: *Magija ćilibara*, ed. A. Palavestra, V. Krstić, Narodni muzej, Beograd 2006; *Arheološke monografije*, 18, 32-85.
- Palavestra, A. / Babić, S. 2003, The Princely Graves Landscape of the Central Balkans, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, ed. R. Vasić, Simpozijum, Čačak 2002, 203-210.
- Palavestra A. 1995, Strongholds of Power – The Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early

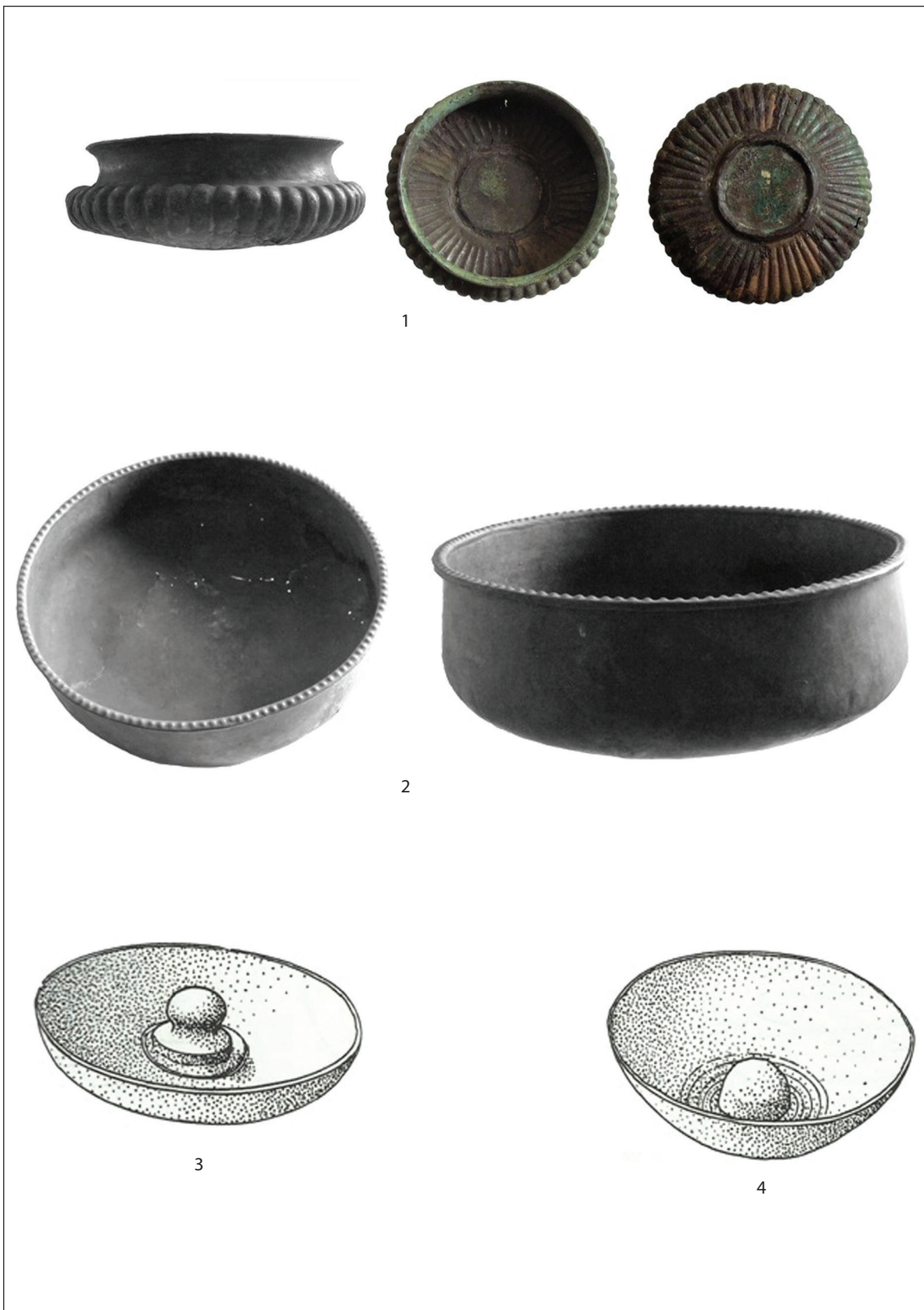
- Iron Age in the Central Balkans, *Balkanica*, XXVI, 35-56.
- Palavestra, A.* 1993, Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu, *Balkanološki institut, SANU, Beograd* 1993.
- Palavestra, A.* 1990, Praistorijska trgovina, *Balkanica*, XXI, 149-164.
- Палавестра, А.* 1984, *Кнежевски гробови на Централном Балкану*, САНУ, Београд 1984.
- Pare, C.* 1997, La dimension européenne du commerce grec à la fin de la période archaïque et pendant le début de la période classique, in: *Vix et les éphémères principautés celtiques*, ed. P. Brun and B. Chaume, Paris 1997, 261-286.
- Pare, C.* 1991, Furstensitze, Celts and the Mediterranean World: Developments in the West Hallstatt Culture in the 6th and 5th Centuries BC, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 57, part 2, 183-202.
- Pare, C.* 1989, Ein zweites Fürstengrab von Apremont – “La Motte aux Fées” (Arr. Vesoul, Dép. Haute-Saône), in: *Untersuchungen zur Späthallstattkultur im ostfranzösischen Raum*, Romisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 1989, 411-472.
- Parović-Pešikan, M.* 1985/86, Grčko-Italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 40/41, Sarajevo 1985/1986, 39-60.
- Parović-Pešikan, M.* 1982/83, The finds from Čungar and the problem of Italic import into the hinterland of the Adriatic, *Arch. Jugoslavica*, 22-23, 70-75.
- Паровић-Пешикан, М.* 1960, О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Старинар*, 11, 21-45.
- Parker Pearson, M.* 1999, *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton Publishing, Stroud 1999.
- Parzinger, H.* 1993, Phrygische Doppelnadeln aus Boğazköy – Zur östlichen Herkunft einer balkanischen Nadelform, *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 43, 305-311.
- Payne, H.* 1940, *Perachora I. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: the architecture, bronzes and terracottas*, Oxford 1940.
- Popović, Lj.* 1975, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, *Narodni muzej Beograd* 1975.
- Поповић, Љ.* 1956/57, Радолиште (прилог проучавању илирско-грчке културе у Македонији), *ЗНМ*, I, 75-94.
- Posluschny, G. A.* 2007, From Landscape Archaeology to Social Archaeology. Finding Patterns to Explain the Development of Early Celtic “Princely Sites” in Middle Europe, in: *Digital Discovery. Exploring New Frontiers in Human Heritage*, ed. J. T. Clark, E. Hagemeister, CAA 2006 Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Proceedings of the 34th Conference, Fargo, United States 2007, 131-141.
- Potrebica, H.* 2013, *Kneževi željeznog doba*, Merdijani, Zagreb 2013.
- Potrebica, H.* 2008, Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica, in: *Import and Imitation in Archaeology*, ed. P. Biehl, Rassamakin, Y., Langenweisbach, Beier & Beran 2008, 187-212.
- Preložnik, A.* 2007, Japodska princesa z Libne? Ženska knežja oprava iz Špillerjeve gomile 2 na Libni, in: *Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, ed. Blečić, M., Črešnar, M., Hänsel, B., Hellmuth, A., Kaiser, E., Metzner-Nebelsick, C., Situla, 44, Ljubljana 2007, 505-517.
- Rathje, A.* 2008, Tracking down the Orientalizing, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 23-30.
- Raubitschek, K. I.* 1998, *Isthmia Volume VII, The Metal Objects 1952-1989*, American School of Classical Studies, Athens 1998.
- Rolley, C.* 1995, Production et circulation des vases de bronze, de la Grande Grèce à l'Europe hallstattienne, *Ocnus*, 3, 163-178.
- Rolley, C.* 1991, Bronze en Messapie, I Messapi, *CISMG*, XXX, Taranto, 185-207.
- Rowlands, M. / Frankenstein, S.* 1998, The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 324-363.
- Rowlands, M.* 1998, Conceptualising the European Bronze and Iron Ages, in: *Social Transformations in Archaeology-Global and local perspectives*, ed. M. Rowlands, K. Kristiansen, Routledge 1998, 45-63.
- Sciacca, F.* 2008a, Veio. La metallotecnica orientalizzante e i rapporti con l'Oriente, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 5-19.
- Sciacca, F.* 2008b, Commerci fenici nel Tirreno orientale: uno sguardo dalle grandi necropoli, XVII International Congress of Classical Archaeology, Roma 22-26 Sept. 2008 Session: Long-distance contacts and Acculturation in central Italy from 1000 to 700 B.C., *Bollettino di Archeologia*, 45-61.
- Sciacca, F.* 2006/07, La circolazione dei doni nell'aristocrazia tirrenica: esempi dall'archeologia, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 281-292.

- Spiacca, F.* 2005, Patere baccellate in bronzo. Oriente, Grecia e Italia in età orientalizzante, *Studia Archaeologica* 140, L'Erma di Bretschneider, Roma 2005.
- Sideris, A.* 2006, Achaemenid Toreutics in the Greek Periphery, in: *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*, ed. S. M. Reze Darbandi, A. Zournatzi, Athens 2006, 339-352.
- Sicani, Elimi e Greci.* Storie di contatti e terre di frontiera, Catalogo della mostra, Palermo, Palazzo Belmonte Riso, 26 giugno – 10 ottobre 2002, a cura di F. Spatafora, S. Vassallo, Palermo 2002.
- Sparkes, B. A. / Talcott, L. / Richter, G. M. A.* 1970a, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C., Part 1, The Athenian Agora, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A. / Talcott, L.* 1970, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B. C., Part 2 Indexes and Illustrations, The Athenian Agora, Vol. 12, American School of Classical Studies at Athens.
- Spatafora, F. / Vassallo, S.* 2010, L'ultima città: rituali e spazi funerari nella Sicilia nord-occidentale di età arcaica e classica, Palermo, Regione sicilia, Assessorato dei beni culturali e dell'identità siciliana, Dipartimento dei beni culturali e dell'identità siciliana.
- Срејовић, Д.* 2002, Илири и Трачани, Дерета, Београд 2002.
- Sreјović, D. / Marković, Č.* 1981, A Find from Lisjevo Polje near Ivangrad, *Arch. Jugoslavica*, XX-XXI, 70-79.
- Steinhauer, G.* 2001, The Archaeological Museum of Piraeus, Latsis Group, Athens 2001.
- Stibbe, C.* 2003, Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation, *Studia Archaeologica* 121, Roma 2003.
- Stipčević, A.* 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, u: *Duhovna kultura Ilira*, ur. A. Benac, Posebna izdanja ANUBiH knj. LXVII, CBI knj. 11, Sarajevo 1984, 215-221.
- Stocker, R., S.* 2009, Illyrian Apollonia: Toward a New Ktisis and Developmental History of the Colony, Unpublished PhD thesis, Department of Classics of the College of Arts and Sciences, University of Cincinnati 2009.
- Стойчев, Р.* 2009, Фиала мезомфалос в Тракия, Студии Културно наследство, Нов български университет, София 2009.
- Strong, E. D.* 1966, Greek and Roman gold and silver plate, Methuen, London 1966.
- Tagliente, M.* 1985, Elementi del Banchetto in un centro arcaico della Basilicata (Chiaromonte), in: *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité* T. 97, No. 1, 159-191.
- Tarditi, C.* 2006/07, Importazioni greche ed élites indigene: presenza e funzione del vasellame in bronzo arcaico in area apula, *Revista d'arqueologia de Ponent*, 16-17, 310-317.
- Tarditi, C.* 1996, Vasi di bronzo in area Apula. Produzione greche ed italiche di età arcaica e classica, Pubblicazioni del Dipartimento di Beni Culturali dell'Università di Lecce, Settore Storico-Archeologico 8, Lecce 1996.
- Teleaga, E.* 2008, Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr., *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 23, Rahden/Westf 2008.
- Teržan, B.* 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, in: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze und früheisenzeitlichen Südosteuropa*, ed. B. Hänsel, Südosteuropa-Schr. 17, Prähist. Arch. Südosteuropa 11, München/Berlin 1995, 81-160.
- Teržan, B.* 1987, The Early Iron Age of the Central Balkans, *Arch. Jugoslavica*, 24, 7-27.
- Teßmann, B.* 2004, Grabhügel 30 aus Rusanovići. untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem Westlichen Japodischen Raum (Lika-Hochebene), *Godišnjak CBI*, Vol. XXXIII/31, Sarajevo 2004, 139-183.
- Testart, A.* 2001, Deux politiques funéraires, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 41, 3-4, 45-66.
- Thomason, K. A.* 2010, Banquets, Baubles, and Bronzes: Material Comforts in the Neo-Assyrian Palaces, in: *Assyrian reliefs from the palace of Ashurnasirpal II*, ed. A. Cohen, S. E. Kangas, University Press of New England 2010, 198-242.
- Thurston, T.* 2009, Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity?, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 17, 347-423.
- Trachsel, M.* 2004, Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 104, Bonn 2004.
- Triester, Y. M.* 2007, The Toreutics of Colchis in the 5th-4th Centuries BC Local Traditions, Outside Influences, Innovations, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, 13, 67-107.
- Triester, Y. M.* 1997, The Role of Metals in Ancient Greek History, Brill Academic Publishers 1997.
- Truhelka, Č.* 1902, Sojenica u Donjoj Dolini (drugo iskopavanje god. 1901.), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XIV, Sarajevo 1902, 257-274.
- Tuck, S. A.* 1994, The Etruscan Seated Banquet: Villanovan Ritual and Etruscan Iconography, *American Journal of Archaeology*, Vol. 98, No. 4, 617-628.
- Васић, Р.* 2010, Белешке о Гласинцу: хронологија кнежевских гробова, *Старинар*, 59, 109-117.

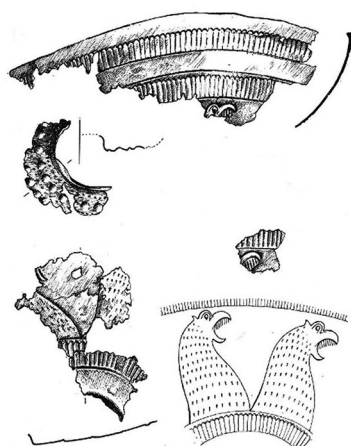
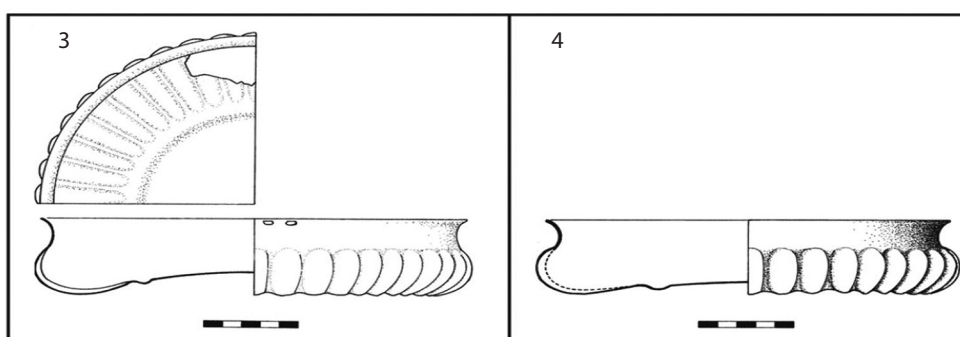
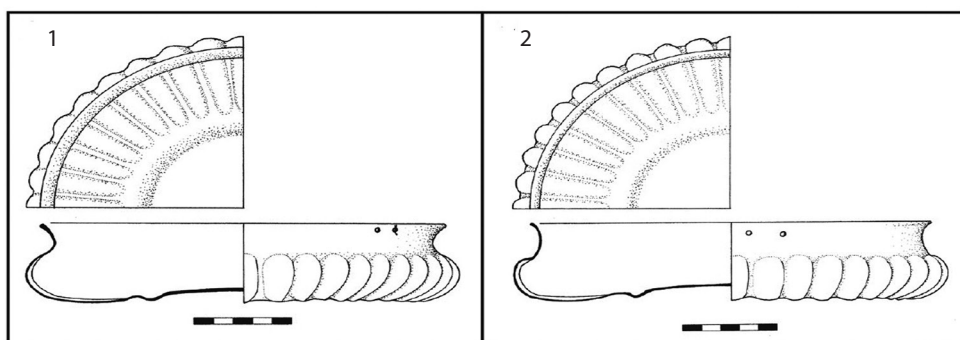
- Vasić, R. 2007, Kneginje Centralnog Balkana, in: Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan, ed. Blečić, M., Črešnar, M., Hänsel, B., Hellmuth, A., Kaiser, E., Metzner-Nebelsick, C., Situla, 44, Ljubljana 2007, 557-563.
- Bacuh, P. 2004, Белешке о Гласинцу – Аутаријати, Balcanica, XXXV, Београд 2004, 35-49.
- Vasić, R. 2003, To the North of Trebenishte, u: Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation, C. Stibbe, Studia Archaeologica 121, Roma 2003, 111-133.
- Vasić, R. 2003b, Die Nadeln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, 13/11, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2003.
- Vasić, R. 2002b, Beleške o Glasincu – hronološka i teritorijalna pitanja, Balcanica, XXXII-XXXIII, 7-36.
- Bacuh, P. 2000, Аутаријати на Косову, Зборник радова Филозофског факултета XXX, Универзитет у Приштини 2000, 317-324.
- Vasić, R. 1999, Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, 14/12, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999.
- Vasić, R. 1997, The Early Iron Age Regional Groups in the Užice Area, Balcanica, 28, 45-62.
- Bacuh, P. 1996a, О илирско-грчком благу из Новог Пазара, Новопазарски зборник, 20, 15-21.
- Bacuh, P. 1996b, Требениште и Синдос, ЗНМ, Vol. 16, No. 1, Београд 1996, 143-148.
- Vasić, R. 1993, An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area, Arheološki vestnik, 43, 53-66.
- Vasić, R. 1991, Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and Possibilities of Their Ethnical Identification, u: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, ur. A. Benac, SANU i CBI knj. 44. Sarajevo–Beograd 1991, 73-82.
- Vasić, R. 1983, Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, Živa Antika, 32-33, 185-194.
- Vasić, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, Godišnjak CBI, XX, knj. 18, Sarajevo 1982, 5-25.
- Vasić, R. 1975, Donja Dolina i Makedonija, Godišnjak CBI, XIV, Sarajevo 1975, 81-94.
- Verger, S. 2007, Les Étrusques, l'Italie du Nord et l'Europe transalpine (XIe-Ve s. av. J.-C.), Les Dossiers D'Archeologie, No. 322, 94-101.
- Владић-Крстић, Б. 1999, Народни живот и култура Срба у источној Херцеговини, Музеј Херцеговине у Требињу и Етнографски музеј у Београду 1999.
- Zotović, M. 1985, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Zavičajni muzej u Titovom Užicu i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1985.
- Жикић, О. 1979, Пробови илирских ратника – Кличево код Никшића, у: Сахрањивање код Илира, (ур.) М. Гарашанин, САНУ, Балканолошки институт, Београд 1979, 205-216.
- Young, S. R. 1958, The Gordion Tomb, Fall, 3-13.
- Węcowski, M. 2011, Symposium, or drinking together. The rise of the Greek aristocratic banquet (9th to 7th century B.C.), Wydawnictwo Sub Lupa, Warszawa 2011.
- Węcowski, M. 2002, Towards a definition of the symposium, in: Euergetias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by Their Disciples, ed. T. Dedra, M. Węcowski, J. Urbanik, Warsaw 2002, 337-361.
- Wells, P. 2008, Trade and Exchange in Later Prehistory, in: Prehistoric Europe – Theory and Practice, ed. A. Jones, Wiley-Blackwell Publication 2008, 356-372.
- Wells, P. 1998, Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe, Journal of Archaeological Research, Vol. 6 (3), 239-298.

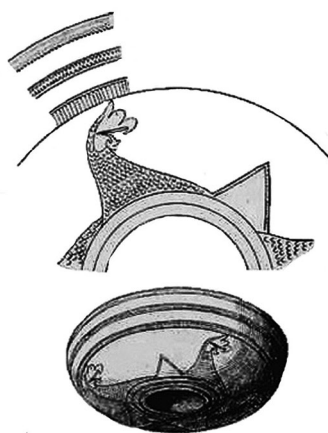
Tab. 1. *Inventar kneževskog groba s Ilijaka II/1*

Tab. 2. *Importovane bronzane posude*: 1. Čitluci I/5 (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 2. Osovo II/1 (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3. Ilijak XIII/1 (prema Teržan 1995), 4. Gordion (prema Teržan 1995)

5

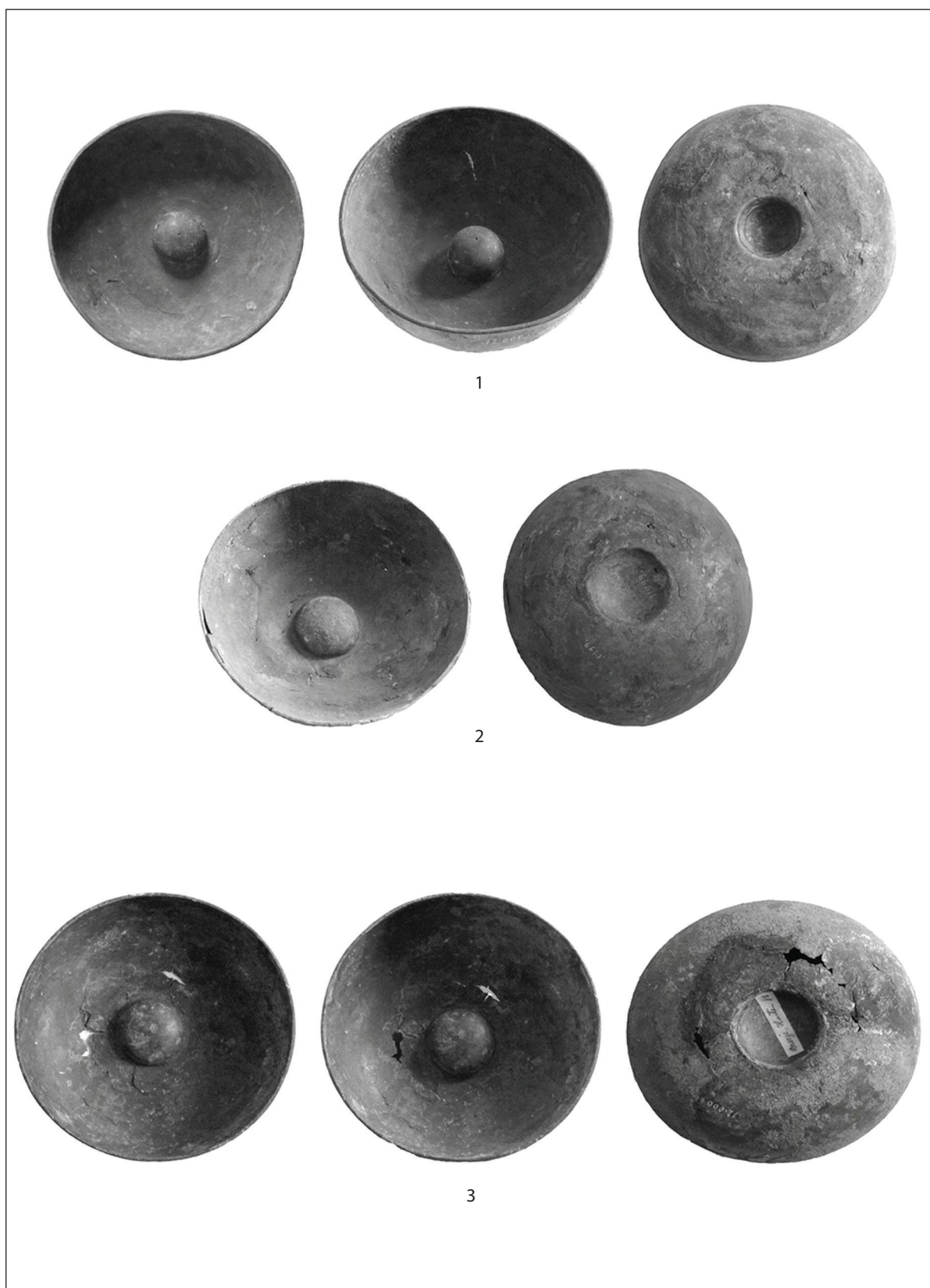

6

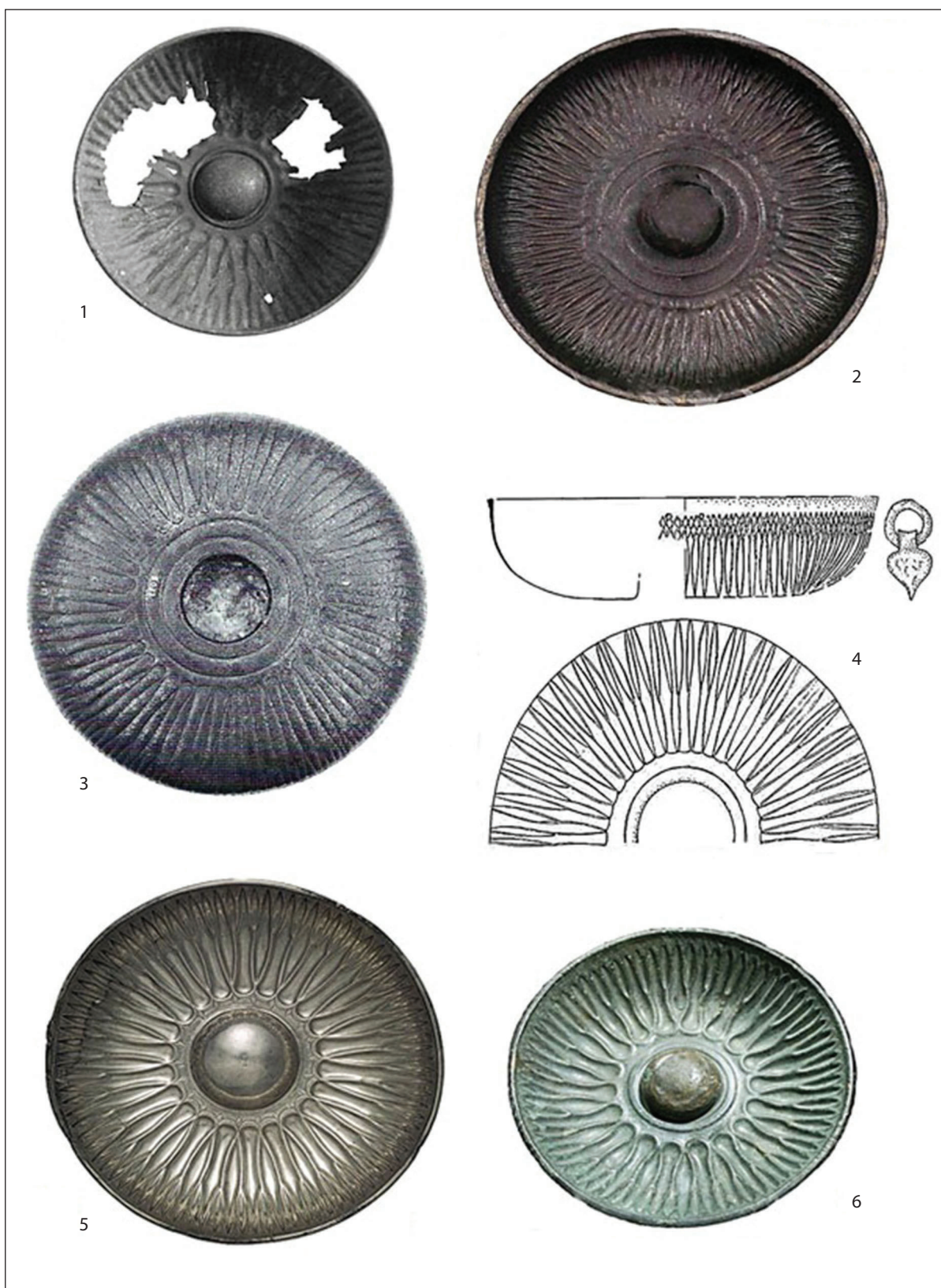

7

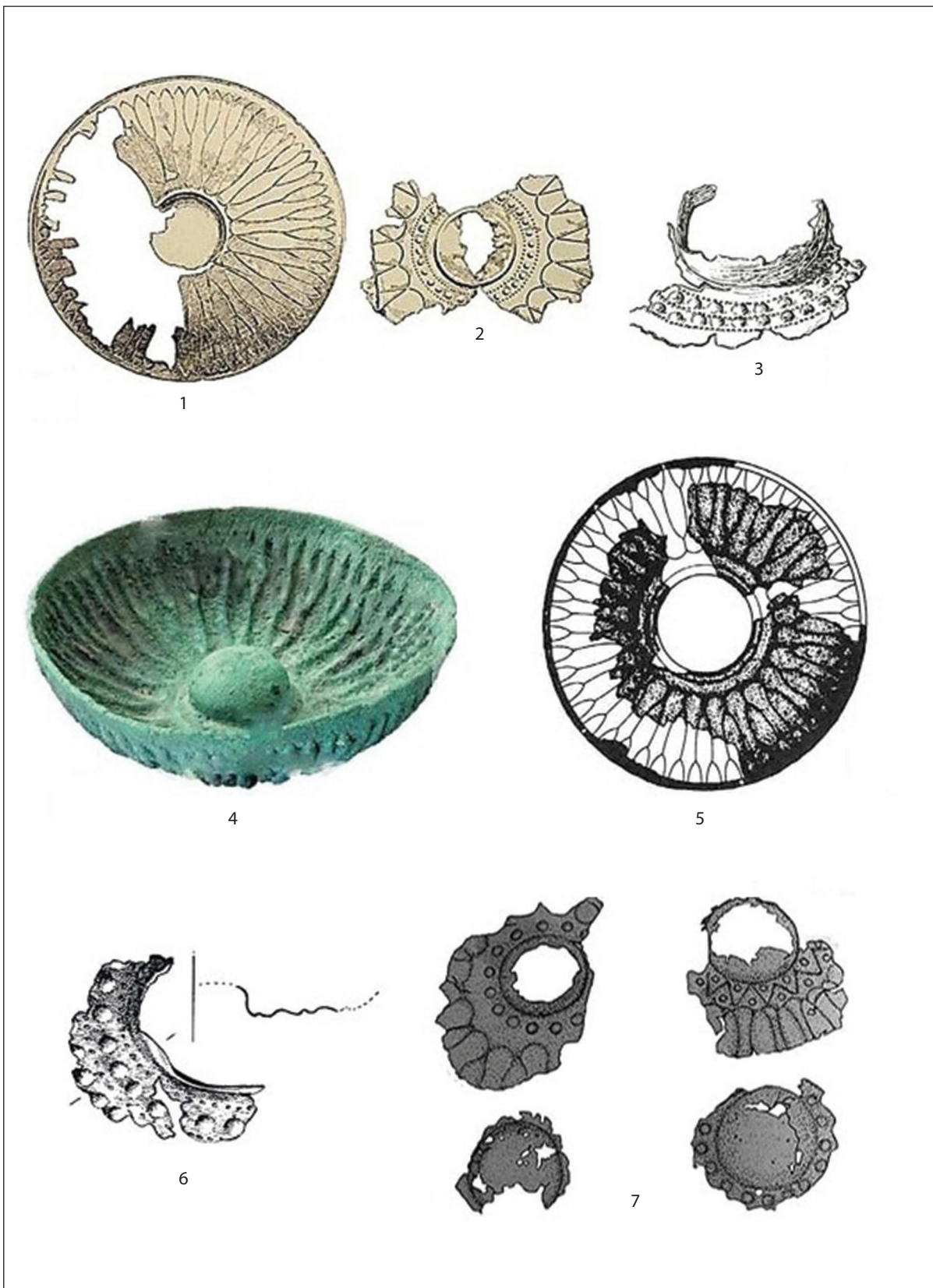
Tab. 3. Bronzane patere: 1. Palestrina, 2. Pontekagnano, 3. Červeteri, 4. Narsija (1-4: prema Sciacca 2006/2007); Fiale: 5. Glasinac (prema Čović 1983), 6. Olimpija (prema Furtwängler 1890), 7. Chiaromonte (prema Montanaro 2009/2010)

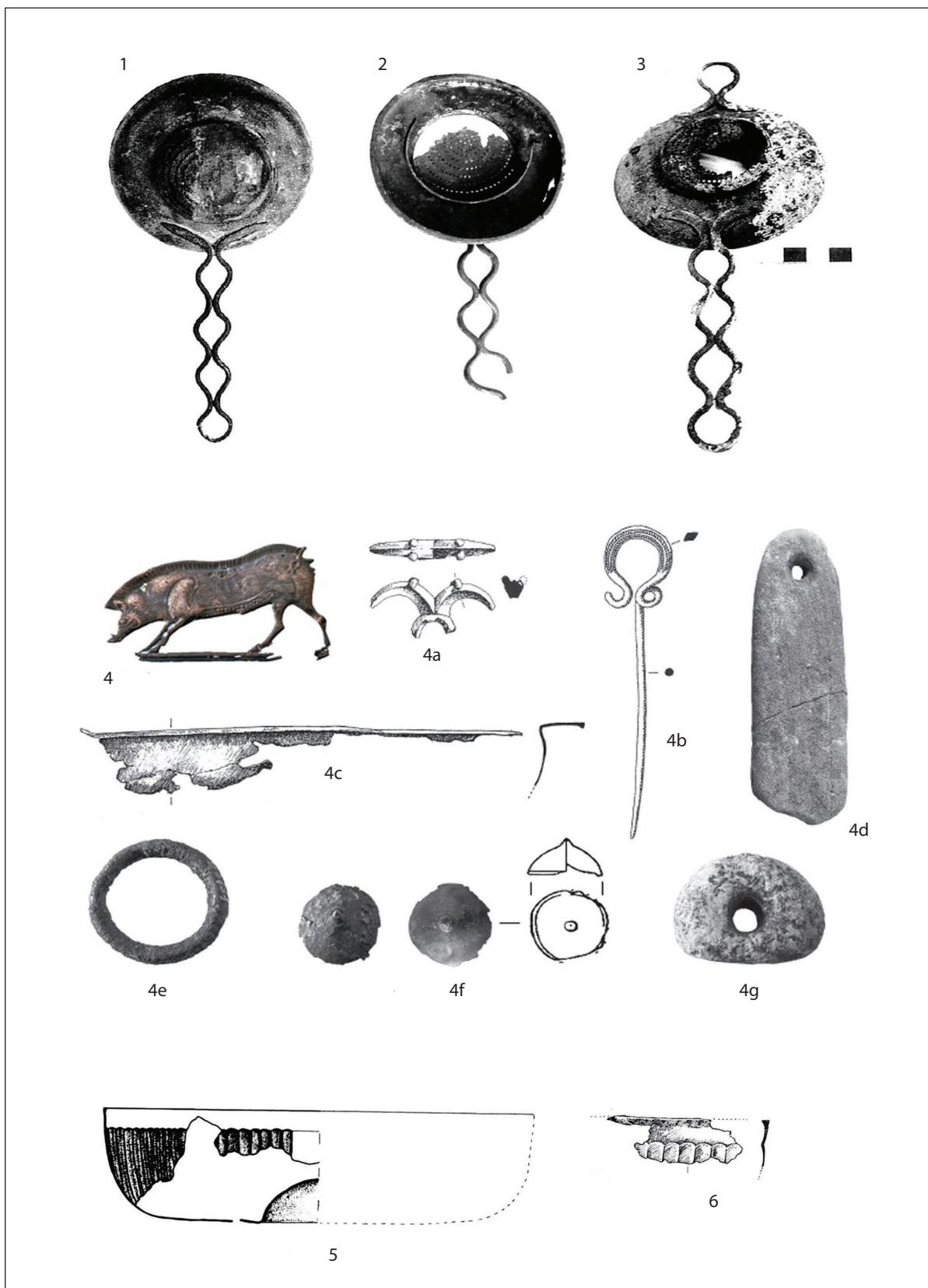
Tab. 4. *Omfalos fiale*: 1. *Brezje I/1-2* (ZMBiH, foto: A. Jašarević)

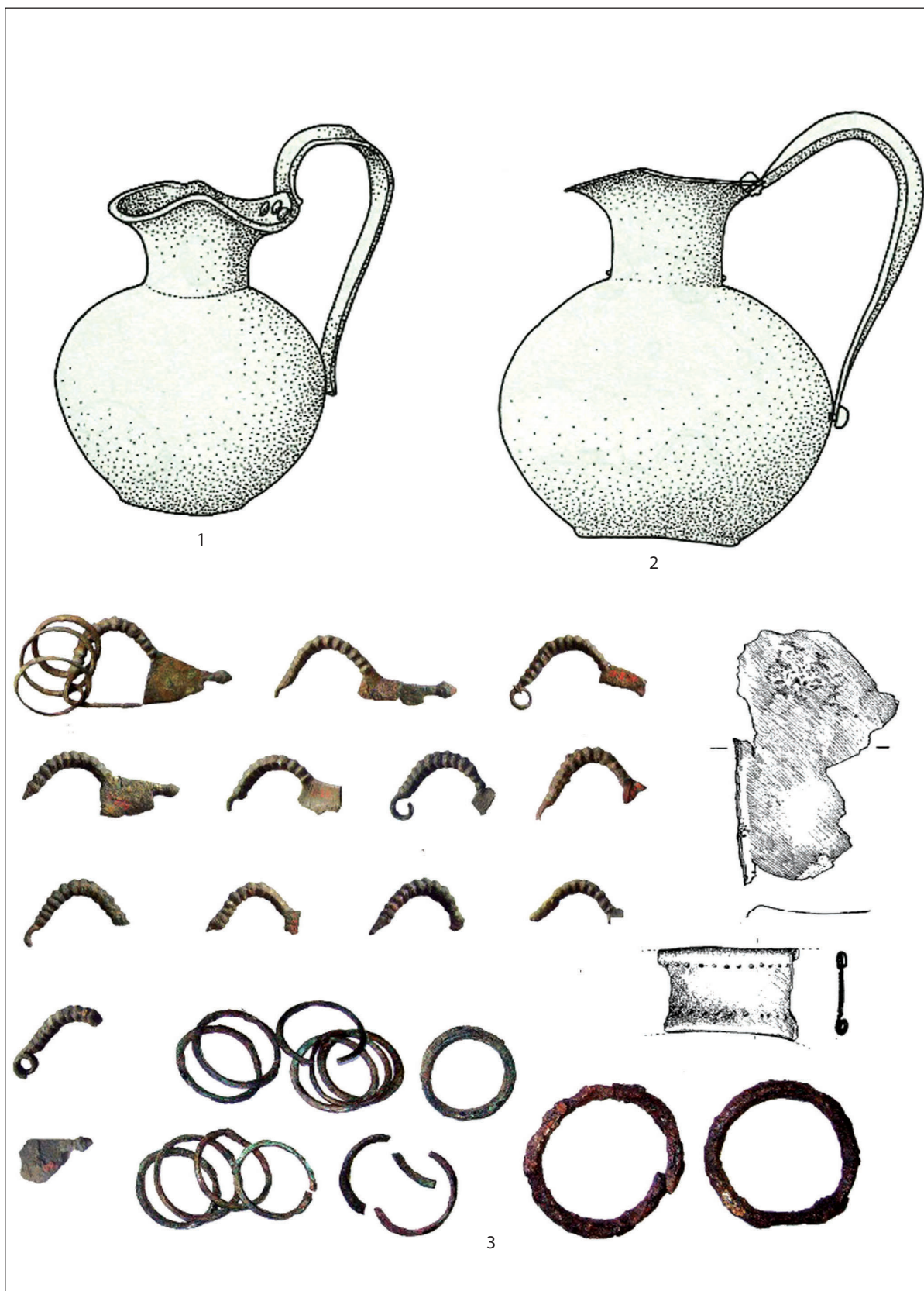
Tab. 5. *Lotos fiale*: 1. Osovo (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 2. Troisen (prema Steinhauer 2001), 3. Makedonija (prema Sideris 2006), 4. Castiglione di Conversano (prema Lo Porto 1996), 5. Metropolitien muzej (<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/66.116>), 6. Privatna kolekcija (www.cahn.ch)

Tab. 6. *Lotos fiale*: 1. *Olimpija* (prema Furtwängler 1890), 2. *Radolište* (prema Поповић 1956/1957), 4. *Olimpija* (prema Hatzl 2008), 5. *Sirakuza* (prema Albanese Procelli 2004), 6. *Potpećine* (prema Čović 1983), 7. *Radolište* (prema Кузман 1988)

Tab. 7. Bronzane cjediljke: 1. Via Emanuela-Ginos (prema Tarditi 1996), 2. Čitluci (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3. Purgatoria-Rutiliano (prema Tarditi 1996), Grobni nalazi Zagrađe I/3 (prema Blečić Kavur / Pravidur 2012); Omfalos fiale: 1. Chariamonte (prema Tagliente 1985), 2. Kusače (Čović 1983)

Tab. 8. Ojnohove: 1. *Bjelosavljevići*, 2. *Gordion* (1-2. Prema Teržan 1995),
3. *Inventar humke VIII/3* (prema Blečić Kavur /Pravidur 2012)

Tab. 9. *Bronzane ojnohoe*: 1-2. Čitluci V (ZMBiH, foto: A. Jašarević), 3-4. Bošova mogila, 5-6. Grudine, Ljubomir (prema Atanacković-Salčić 1977), 7. Kačanj (MH – Trebinje, foto: A. Jašarević)